



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

5

Transnationale doopsgezinde solidariteit

Doopsgezinden behoorden in de vroegmoderne tijd tot de meest vervolgdde protestantse groepen. Hun voorgangers, de anabaptisten, werden vanwege de gewelddadige overname van Münster (1534-1535) en het daarop geïnspireerde Wederdopersoproer in Amsterdam (1535) geassocieerd met heterodoxie, rebellie en apocalyptisch geweld en daarom in heel Europa meedogenloos vervolgd. Hun nazaten in de Republiek noemden zich liever ‘doopsgezinden’ of ‘menisten’, volgelingen van Menno Simons, alleen tegenstanders noemden hen in de zeventiende eeuw nog anabaptisten.¹ Hoewel de vervolgingen elders nog tot in de achttiende eeuw doorgingen, werden doopsgezinden in de Republiek gedoogd maar achtergesteld. De overheid accepteerde doperse principes zoals de weigering wapens te dragen en eden te zweren. Daar stond tegenover dat dopers zich als goede burgers dienden te gedragen en de opgelegde beperkingen moesten accepteren: religieuze tolerantie en maatschappelijke discipline gingen hand en hand.² Ondanks hun achtergestelde positie slaagden de Nederlandse dopers er toch in een indrukwekkende transnationale solidariteit met hun buitenlandse geloofsgenoten op te brengen. Schattingen van het bedrag dat er mee gemoeid was variëren van meer dan een half miljoen gulden voor de periode 1671-1740 tot een kwart miljoen tussen 1710 en 1734.³ In 1710 werd een ‘Commissie voor Buitenlandsche Nooden’ opgericht om de buitenlandse hulp landelijk te coördineren. Ondanks het vele bronmateriaal in het archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam is de

¹ Over het belang van deze naamgeving: Osborne, ‘Development’, 205–206.

² Vrlg. R. Po-Chia Hsia, ‘Introduction’, in: Idem en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 1–7, aldaar 3–4; Spaans, ‘Religious policies’, 81–82; Troy Osborne, ‘Worthy of the tolerance they’d been given: Dutch Mennonites, reputation, and political persuasion in the seventeenth and eighteenth centuries’, *Archiv für Reformationsgeschichte* 99 (2008) 256–279, aldaar 257–258.

³ Nanne van der Zijpp, ‘The Dutch aid: the Swiss Mennonites’, in: Cornelius J. Dyck ed., *A legacy of faith. The heritage of Menno Simons* (Newton MA 1962) 136–158, aldaar 140; Piet Visser, ‘Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sommige veengrond’, *DGBn* 19 (1993) 107–129, aldaar 107, noot 2.

geschiedenis van deze commissie nog altijd niet geschreven.⁴ Recent verschenen twee elkaar deels overlappende bronpublicaties die een dergelijk onderzoek vergemakkelijken maar niet de volledige bestaansperiode van de commissie afdekken.⁵ De vervolgingen in Zwitserland in het begin van de achttiende eeuw en de daaropvolgende migratie hebben relatief veel aandacht gekregen.⁶ Dat geldt ook voor de diplomatieke interventies ten behoeve van de Zwitserse dopers, zoals we hierna zullen zien. De historiografie over de transnationale hulp is echter beperkt en nogal fragmentarisch.⁷ Al met al een wat magere oogst voor een hulporganisatie waar, naar verluidt, veel geld in omging en die volgens verschillende historici van groot belang was voor het smeden van een nationale en transnationale doperse identiteit.⁸

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat, is hoe de Nederlandse doopsgezinden, vanuit hun positie als gedoogde minderheid, de overheden zo ver kregen dat zij zich

⁴ I.B. Horst, *The records at Amsterdam. Dutch aid to Swiss Brethren* (Amsterdam 1984); Nanne van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952) 186. Korte overzichten bij: Harold Stauffer Bender, Cornelius J. Dyck en Dennis D. Martin eds., *The Mennonite encyclopedia: a comprehensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement*, 5 dln. (Hillsboro etc. 1955) II, 344–345; Karel Vos en Nanne van der Zijpp, 'Fonds voor Buitenlandsche Nooden (Dutch Relief Fund for Foreign Needs)', in: *GAMEO* (1958) <[http://gameo.org/index.php?title=Fonds_voor_Buitenlandsche_Nooden_\(Dutch_Relief_Fund_for_Foreign_Needs\)](http://gameo.org/index.php?title=Fonds_voor_Buitenlandsche_Nooden_(Dutch_Relief_Fund_for_Foreign_Needs))>.

⁵ Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699*. [verder: *Letters*] (Rockport, ME 2004); Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699. The transcriptions* [verder: *Transcr.*] (CD; Rockport, ME 2004); James W. Lowry, *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists*, dl. I, 1635-1709 (Millersburg, OH 2007); James W. Lowry, *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists*, dl. II, 1710-1711 (Millersburg, OH 2015).

⁶ Het meest gedetailleerd over de emigratie naar het Amerikaanse continent is Ernst Müller, *Geschichte der bernischen Täufer. Nach den Urkunden dargestellt* (Frauenfeld 1895). Over Nederland: Johan Huizinga, *Stamboek of geslachtsregister der nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschwyl (Aargau-Zwitserland) omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen 1890) dl. I 1-130; Hans Rudolf Lataver, 'Die vereitelte Deportation emmentaler Täufer nach Amerika 1710. Nach dem Augenzeugenbericht der 'Rothenbacher Chronik'', *Mennonitica Helvetica* 14 (1991) 51–124; A. van Gulik, *De mislukte kolonisatie van Lithause doopsgezinden te Wageningen in de 18e eeuw* (Gebundelde en aangevulde heruitgave DGBn 1905, 1906; Wageningen 1989); J. Brüsewitz, *Van deportatie naar emigratie. Een archiefonderzoek naar de overkomst van Zwitserse broeders naar de Republiek der Verenigde Nederlanden in de 18e eeuw* (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1981); Visser, 'Amischen in Nederland'.

⁷ W.J. Kühler, 'Dutch Mennonite relief work in the seventeenth and eighteenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 17 (1943) 87–94; I.B. Horst, 'De hulp van Nederlandse doopsgezinden aan de Hutterse broeders in Slowakije in de 17e en 18e eeuw', *DGBn* 8 (1982) 33–47; Van der Zijpp, 'Dutch aid'. Daarnaast figureert de hulp in de vijfdelige monografie van Steven Blaupot ten Cate en in Van der Zijpp, *Geschiedenis*. Daarnaast bestaan er nog enkele gemeentelijke monografieën waarin de hulp zijdelings ter sprake komt.

⁸ Osborne, 'Development', vooral 201-202; Visser, 'Amischen in Nederland', 111; Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 186.

diplomatiek inspanden voor hun buitenlandse geloofsgenoten en ten tweede waarom de overheden zo'n omvangrijke financiële hulp en zelfs immigratie toelieten? Welke argumenten gebruikten de Nederlandse dopers daarbij? Het is immers denkbaar dat zij vanwege hun specifieke geloofsopvattingen en positie als religieuze minderheid niet dezelfde argumenten gebruikten of konden gebruiken als de gereformeerden. Waarom werkten de Nederlandse overheden daaraan mee? We zagen in de vorige hoofdstukken immers dat overheden zelfs financiële hulp aan gereformeerde geloofsgenoten blokkeerden als die hulp politiek even niet goed uitkwam. Eerst beschrijft dit hoofdstuk de positie van de doopsgezinden in de Republiek om een idee te krijgen van de speelruimte die ze hadden om transnationale hulp te organiseren, vervolgens de doperse lobby bij de overheid om diplomatieke steun, de organisatie van de financiële hulp en tot slot een vergelijking tussen doperse en gereformeerde transnationale solidariteit.

Doopsgezind in de Republiek

Van vervolgte naar gedoogde minderheid⁹

Vrijheid van geweten was in de Republiek sinds de Unie van Utrecht (1579) een principiële kwestie maar er gold geen vrijheid van eredienst en het religieuze beleid was door de decentrale bestuursvorm niet overal gelijk. De mate van tolerantie verschilde per jurisdictie en denominatie. Ondanks de multiconfessionele samenleving en zonder de gereformeerde kerk de status van staatskerk toe te kennen, presenteerde de Republiek zich naar buiten formeel als een gereformeerde staat.¹⁰ Welke positie hadden mennonieten in deze samenleving waarin de werkelijkheid op gespannen voet stond met het formele beeld?

⁹ Voor de geschiedenis der mennonieten: Van der Zijpp, *Geschiedenis*. Voor provinciale en lokale geschiedenissen: Steven Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland: van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten*, 2 dln. (Amsterdam 1847); Ibid.; Steven Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839); Steven Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden en Groningen 1842); Hajenius, *Dopers in de Domstad*.

¹⁰ Willem Frijhoff, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to 'model'', in: R. Po-Chia Hsia en H. F. K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 27–53, aldaar 27.

In het 'maatschappelijke emancipatieproces' van doopsgezinden worden drie fasen onderscheidend.¹¹ Tot 1579 werden mennonieten in de Republiek verketterd en vervolgd, daarna integreerden zij in het maatschappelijke en economische verkeer en na 1672 werden ze gedoopt. Hun integratie tussen 1579 en 1672 ging gepaard met twee principiële interne aanpassingen.¹² Ten eerste werden collectieve, schriftelijke geloofsbelijdenissen opgesteld waarin geweldloosheid en de formele erkenning van de wereldlijke overheid als van God gegeven werden vastgelegd. Daarmee verplichtten doopsgezinden zich de autoriteiten te gehoorzamen en hun burgerplichten te vervullen - zolang dat tenminste niet indruiste tegen hun religieuze opvattingen. Deze confessies, die eigenlijk als intern bindmiddel bedoeld waren, bleken ook bruikbaar bij beschuldigingen van ongehoorzaamheid en rebellie.¹³ De tweede verandering was tactisch: dopers accentueerden niet langer de verschillen maar de orthodoxie van hun geloof en de overeenkomst met andere denominaties. In de publieke ruimte legden zij voortaan de nadruk op hun burgerlijke identiteit en niet langer op hun afwijkende religieuze identiteit. Zij conformeerden zich dus aan wat Frijhoff de 'omgangsoecumene' noemde.¹⁴ In Holland leverden deze aanpassingen een zekere goodwill op, zoals blijkt uit een uitspraak van de Staten van Holland uit 1624 waarin de doopsgezinden goede patriotten werden genoemd die geen schade of oneer mocht overkomen.¹⁵ Amsterdamse doopsgezinden meenden in 1710 dat zij in Holland op 8 oktober 1626 erkend waren als een der 'geprotegeerde en getollereerde godsdiensts des lants', de datum waarop het Hof van Holland de confessie van de Verenigde Vlaamse, Friese en Hoogduitse

¹¹ Jelle Bosma en Piet Visser, 'Inleiding. Over kettters en kerkvolk, notabelen en nieuwe rijken, socialisten en liberalen, vrijzinnigen en orthodoxen, heterodoxen en homoseksuelen, lesbo's en ander ongeregeld', *DGBn* 35/36 (2010) 9–22. In een eerder artikel hanteert Visser een iets andere fasering, vrgl. Piet Visser, 'Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726–1783) en zijn tijdschrift de Filosoof', *DGBn* 33 (2007) 121–157, aldaar 131–134.

¹² Michael Driedger, 'Anabaptists and the early modern state: a long-term view', in: John D. Roth en James M. Stayer eds., *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521–1700* (Leiden 2006) 507–544; Osborne, 'Worthy'.

¹³ Astrid von Schlachta, *Gefahr oder Segen? Die Täufer in der politischen Kommunikation* (Göttingen 2009) 199–200; Osborne, 'Development', 211–214.

¹⁴ Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting', 435.

¹⁵ Geciteerd bij S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531–1675* (Hilversum 2000) 479.

doopsgezinden goedkeurde.¹⁶ Elders in de Republiek werden in deze fase echter nog steeds plakkatens tegen mennonieten uitgevaardigd.¹⁷

Goed burgerschap moest ook bewezen worden. We zagen in de vorige twee hoofdstukken al dat bijdragen aan de publieke armenzorg werd opgevat als een bewijs daarvan. Doopsgezinden hadden al vanaf het begin van de zeventiende eeuw een eigen armenzorg wat gold als een pre bij het verwerven van gedooptstatus.¹⁸ Financiële steun aan de overheid was een andere manier om politieke betrouwbaarheid te tonen. Zeker in tijden van oorlog was dat voor de dopers een uitgelezen kans om de overheid aan hun kant te krijgen of te houden en maatschappelijke spanningen, bijvoorbeeld door hun weigering wapens te dragen, te verminderen. Dat gebeurde al tijdens de Opstand en de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667), maar dé grote kans deed zich voor in het Rampjaar toen de overheid in ernstige geldnood was.¹⁹ Alleen al de Friese mennonieten leenden de overheid in 1672 meer dan 1,5 miljoen gulden voor de oorlogsvoering, weliswaar tegen de toen gangbare rente van vier procent maar zonder zicht op een snelle terugbetaling.²⁰ In ruil daarvoor verleenden de Staten van Friesland de doopsgezinden 'vrijheid van religie' en van 'geweer en optocht'.²¹ Het vrijwillige karakter van deze leningen is twijfelachtig aangezien de Staten deze leningen uitdrukkelijk 'verordonneerden', maar daartegenover staat dat ze een formele erkenning van de status quo opleverden. Verplichte leningen werden overigens niet alleen dopers opgelegd maar bijvoorbeeld ook 'gekwalficeerde ingezetenen' en 'amptenaars'.²²

Dankzij de interne aanpassingen en het getoonde burgerschap werd het Rampjaar een kantelpunt in de acceptatie van de mennonieten. Het zal dan ook geen toeval zijn dat zij in

¹⁶ SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nr. 1392 Jacob Vorsterman, *Relaas wegens het afvoeren der doopsgezinden uit Zwitserland en tot overbrengen van velen hunner in Nederland (1710-1713)* [verder: RJV] 8 dd 15 maart 1710. Van Braght, *Martelaerspiegel*, 808–810; Lowry, *Doc-II*, d14 (Rekest 'gecommitteerdens vande mennonieten' in res SvH, 15 mrt 1710).

¹⁷ Van Braght, *Martelaerspiegel*, 802–803, 807–808; Blaupot ten Cate, *Gesch Gr*, II, 62–68.

¹⁸ Spaans, 'Religious policies'; Mary S. Sprunger, 'Mennonites and sectarian poor relief in Golden-Age Amsterdam', in: Thomas Max Safley ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 137–153, aldaar 146.

¹⁹ In 1572 steunden de Friese doopsgezinden Willem van Oranje met een gift van 1060 gulden, Osborne, 'Worthy', 259. In 1666 leenden Friese dopers de Staten van Friesland 500.000 gulden aan (tegen 5% rente), waarvoor zij vrijgesteld werden van de gewapende landsverdediging, Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, Res SvFrsl 3/13 mrt 1666.

²⁰ Bosma en Visser, 'Inleiding', 11. Ik vond voor 1672 slechts een lening van 500.000 gulden in Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, 28 feb / 9 mrt 1672.

²¹ Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., *GPB Frsl V*, 28 feb/9 mrt 1672.

²² Ibid., 2 mei 1672, 28 mrt 1674 (beide tegen 5 %) en 2 okt 1675.

1672 voor het eerst formeel werden uitgenodigd voor deelname aan een algemene dank- en biddag.²³ Volledige emancipatie kwam echter pas tot stand bij de val van het Ancien Regime en de gelijkstelling van alle religies in de grondwet van 1798.²⁴ De gedoogstatus hield in de praktijk dus in dat religieuze minderheden hun loyaliteit moesten tonen door belastingen te betalen, de eigen armen te onderhouden en te bidden voor de overheid.²⁵ Bovendien werd van rijke doopsgezinden verwacht dat ze bereid waren de overheid financieel te steunen.²⁶ Op religieus vlak betekende de gedoogstatus een verbod op openlijke kerkgang. Vanzelfsprekend hield de overheid de activiteiten van alle afwijkende geloofsgemeenschappen scherp in de gaten, maar toch gaf de afwezigheid van overheidsvertegenwoordigers bij hun kerkelijke vergaderingen doopsgezinden een zekere mate van vrijheid die gereformeerden niet hadden.²⁷ Wellicht hadden ze daardoor meer ruimte om hun buitenlandse geloofsgenoten te steunen?

Doopsgezinde stromingen²⁸

Hoewel het hier te ver gaat om alle doopsgezinde richtingen en hun onderlinge geschillen in detail te beschrijven, is het belangrijk om een beeld te schetsen van de voornaamste stromingen omdat alleen dan duidelijk wordt hoe bijzonder de samenwerking bij de buitenlandse hulpverlening eigenlijk was.²⁹ Een belangrijk doopsgezind principe was de gelijkheid van alle broeders en de autonomie van de gemeenten. Dit leidde, ondanks het

²³ Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 709–710.

²⁴ Bij het decreet van 5 augustus 1796 (scheiding kerk en staat) werd de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk opgeheven en werden alle gezindten juridisch en politiek gelijkgesteld.

²⁵ Bidden voor de overheid werd opgenomen in de doopsgezinde Dordrechtse Confessie van 1632 (artikel XIII), maar bleef een gevoelige kwestie in doopsgezinde kringen. Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 709–710.

²⁶ Vooral de Hollandse mennonieten waren welvarend. In Amsterdam zelfs buitenproportioneel, aldus Mary S. Sprunger, 'Why the rich got Mennonite: Church membership, status and wealth in Golden Age Amsterdam', *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 41–59, aldaar 34; Sprunger, 'Mennonites and sectarian poor relief', 141. Hetzelfde gold voor de achttiende eeuw: Daan C. de Clercq, 'Verkennde beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam', *DGBn* 24 (1998) 249–262, aldaar 250–251. Ook in Friesland waren doopsgezinden tussen 1650 en 1800 relatief rijker dan de rest van de bevolking, Cor Trompetter, *Doopsgezinden in Friesland 1530-1850* (Gorredijk 2016).

²⁷ Willem Nijenhuis, 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij', in: D.P. Blok ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 6 (Bussum 1979) 325–343; Spaans, 'Religious policies', 81–82.

²⁸ Paragraaf gebaseerd op: Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 78–106; J.A. Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels. Over verdeeldheid en hereniging', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus eds., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981) 62–83.

²⁹ Omdat scheuringen en verenigingen lokaal nogal verschilden blijft het lastig om een landelijk beeld te schetsen. Deze paragraaf blijft noodzakelijkerwijs een schets op hoofdlijnen.

geringe aantal doopsgezinden, in de zestiende en zeventiende eeuw tot veel splitsingen en samenvoegingen.³⁰ Het grootste twistpunt was de (mate van) zuiverheid van de ware gemeente. Dat betekende dat het in de praktijk meestal ging over de toepassing van de ban en de mijding, de strengheid van de geloofsopvattingen en de mate waarin de confessie bindend was. Rond 1650, het beginpunt van de buitenlandse hulp, waren er nog twee hoofdrichtingen over: de gematigde Waterlanders en de striktere Verenigde Congregatie. Daarnaast bestonden nog enkele kleinere conservatieve 'oude' richtingen.³¹ In de tweede helft van de zeventiende eeuw was er opnieuw een herschikking in het doperse landschap toen in Amsterdam in 1664 onenigheid ontstond. Deze 'Lammerkrijgh' resulteerde in het uiteenvallen van de Verenigde Congregatie. Circa 500 leden, voornamelijk 'jonge Vlamingen' die een bindende confessie voorstonden, vormden een separate gemeente de Zon; de resterende leden, vooral Hoogduitser en 'jonge Friezen', bleven in de gemeente het Lam. Enkele jaren later, in 1668, fuseerde de Amsterdamse Waterlandse gemeente de Toren met het Lam (tot: het Lam & de Toren).³² De twee gemeenten behielden ondanks hun vereniging hun eigen opvattingen en vergaderplaatsen.³³ Het Amsterdamse voorbeeld werd gevolgd door fusies en schisma's in het hele land, al ging dit niet overal even snel.³⁴ Uiteindelijk resulteerde dit tegen het eind van de zeventiende eeuw in twee hoofdstromingen: de Lammisten (rekkelijk) en de Zonnisten (conservatief). Daarnaast bestonden er nog enkele kleinere gemeenten waaronder 'oude Vlamingen', 'oude Friezen' en Waterlanders.³⁵ In de loop van de 18^e eeuw waren de scheuringen voorbij en in 1801 fuseerden het Lam & de Toren met de Zon tot de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (VDGA).

³⁰ Het percentage doopsgezinden in de Republiek kwam nooit boven de drie procent, Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 502.

³¹ In het begin van de zeventiende eeuw vielen de oude Vlamingen uiteen in de Groninger en Danziger oude Vlamingen. De Janjacobsgezinden waren een nog orthodoxere afsplitsing (1599) van de oude Friezen.

³² Ter onderscheiding van de separate gemeenten bedoel ik met '&' (in Lam & Toren) de samengevoegde gemeente (formeel: het Lam en de Toren).

³³ De kleine Jan Jacobsgezinde gemeente ging in 1728 op in de gemeente Lam & Toren.

³⁴ Fusies van Lammisten en Waterlanders: Amsterdam (1668), Haarlem (1672), Zaandam (1687), Rotterdam (1700), Leiden (1701). Nanne van der Zijpp, 'Waterlanders', *GAMEO* (1959) <<https://gameo.org/index.php?title=Waterlanders>>; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 425.

³⁵ In zijn artikel over de nasleep van de Lammerkrijg laat Piet Visser zien dat de Waterlanders niet allemaal dezelfde kant kozen en ook niet tegelijkertijd. De meeste stedelijke Waterlandse gemeenten kozen voor de Lammisten. Piet Visser, 'De Zon boven Waterland', *DGBn* 32 (2006) 255–291, aldaar 260–261.

Dat de scherpe kantjes van de onderlinge verschillen er aan het eind van de zeventiende eeuw vanaf raakten, zien we aan de oprichting in 1690 van een eerste *verenigde* commissie voor hulp aan buitenlandse geloofsgenoten die slachtoffer werden van vervolging of rampen. Kennelijk vormden de onderlinge verschillen toen geen belemmering meer voor gezamenlijke hulpacties. Sommige historici menen zelfs dat de samenwerking in de commissie instrumenteel was voor de heling van de scheuringen.³⁶

Oprichting van de Commissie voor Buitenlandsche Nooden

Het werk ten behoeve van buitenlandse broeders bestond van meet af aan uit morele steun, financiële bijstand en politieke hulp.³⁷ Aanvankelijk werden de hulpacties lokaal en ad hoc georganiseerd tot de (nog ongedeelde) Amsterdamse gemeente het Lam in 1660 een 'Commissie voor Zwitserse zaken' oprichtte om de hulpacties te coördineren (Tabel 7). Na het uiteenvallen van het Lam in 1664 kwam de coördinatie bij de Zon.³⁸ In 1672 werd de hulp geïnitieerd door de Zon en het Lam & de Toren samen. Geleidelijk sloten congregaties van buiten Amsterdam zich daarbij aan. Dat leidde in 1690 tot de oprichting van een *verenigde* commissie voor hulp aan de Palts van vrijwel alle doopsgezinde richtingen uit het hele land.³⁹ Deze commissie werd in 1699 alweer ontbonden, maar vier jaar later moesten opnieuw gecommiteerden worden aangesteld om een collecte te organiseren.⁴⁰ In een notitie werd opgemerkt dat er geen instructie was voor de nieuwe gecommiteerden. Om beschuldiging van 'rykelykhyd [i.e. gulheid] in het distrubueeren [sic] der gecollecteerde penningen' te voorkomen werd bepaald dat het collectegeld alleen voor 'noodt lijdende[n]' mocht worden gebruikt en niet voor kerkbouw of –herstel.⁴¹

³⁶ Zie noot 8.

³⁷ Tenzij anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op Van der Zijpp, 'Dutch aid', 139–141.

³⁸ Onder leiding van Hans Vlamingh tot diens dood in 1672. Vlamingh ging in 1664 over naar de Zon.

³⁹ Bangs, *Transcr.*, d165 en 166 resp. 9 en 11 augustus 1690; Lowry, *Doc-I*, d52, 25 aug 1690.

⁴⁰ Lowry, *Doc-I*, d67, 29 mei 1699.

⁴¹ Bangs, *Transcr.*, d251, div data.

Tabel 7. Commissie voor Buitenlandsche Nooden en voorlopers

Tot 1660	Ad hoc lokale hulpacties onder leiding van Hans Vlamingh (Lam)	tbv Bern, Palts,
1660	Commissie voor Zwitserse zaken (Lam)	tbv Zürich
1664	Lammerkrijg => coördinatie hulp (met Vlamingh) over naar Zon.	
1668	Fusie => Lam & Toren	
1672	Hulpactie Lam & Toren, Zon, Friese dopers	tbv Bern
1690-1699	Verenigde commissie voor de Palts	tbv Palts incl. gevluchte Zwitsers
1703	Weer gecommitteerden benoemd	?
1710-1758	Permanente landelijke <u>Commissie voor Buitenlandsche Nooden</u> olv Lam & Toren en Zon	tbv Bern
1726 [?]-1803	Permanent fonds voor Buitenlandse noden	
1801	Fusie Lam & Toren met Zon	
1803-1804	Liquidatie fonds voor buitenlandse noden	

Bron: Van der Zijpp, 'Dutch aid'

Eind 1709 werd het duidelijk dat nieuwe vervolgingen in de Palts en Zwitserland grootschalige hulp noodzakelijk maakten. Het Lam & de Toren kreeg twee afgevaardigden van de Zon op bezoek die voorstelden de hulp aan geloofsgenoten in de Palts en Zwitserland en hun emigratie naar Pennsylvania gezamenlijk te organiseren. Tot het eerste was men bereid, maar emigratie naar Amerika werd onwenselijk geacht omdat dat geen soelaas bood en 'apparent veele daarop souden afkomen'. Kortom, emigratie was te duur. De Zon schaarde zich daarop achter dit standpunt.⁴²

Op de eerste bijeenkomst (24 februari 1710) van 'alle de doopsgesinde gemeijntens in Nederland, Hamburg, Emden etc.' kreeg het Amsterdamse comité de coördinatie van de hulp.⁴³ Na een conflict, waarover later meer, werd het mandaat in november bijgesteld: het Amsterdamse comité, versterkt met een vertegenwoordiger namens de Friese Sociëteit van Noord-Holland, zou alleen de dagelijkse zaken waarnemen. Overige zaken, zoals extra collectes, vereisten eerst overleg met de achterban. Bovendien werd besloten dat de commissie 'zal blijven tot wederopzegging': daarmee was een *permanente* organisatie, de Commissie voor Buitenlandsche Nooden, een feit. In 1726 zou volgens de *communis opinio* besloten zijn tot de oprichting van een permanent 'fonds voor buitenlandse noden'.⁴⁴ Het

⁴² Lowry, *Doc-II*, d3, 22 en 26 aug 1709. Voor de argumenten tegen migratie naar Amerika: *RJV*, 229–230.

⁴³ *RJV*, 1.

⁴⁴ Bijv. Vos en Van der Zijpp, 'Fonds'. Sommige historici noemen 1710 als oprichtingsjaar, zoals Kühler, 'Dutch Mennonite relief', 89.

werk van de commissie werd in 1758 gestaakt omdat er geen vervolgingen meer waren. Met de liquidatie van het fonds in 1803 kwam het werk van de commissie definitief ten einde.⁴⁵

Jacob Vorsterman (de Zon) was de eerste secretaris van de commissie en zijn *Relaas ofte Aenteijkening wegens het uitzeggen en afvoeren der doopsgezinden uit Switzerland* geeft een goed overzicht van de gang van zaken van februari 1710 tot zijn aftreden als diaken op 31 december 1713.⁴⁶ In zijn eerste aantekening noteerde Vorsterman het doel van de commissie: financiële hulp aan de Zwitserse geloofsgenoten en het verkrijgen van diplomatieke hulp voor de afschaffing van het Bernse plakkaat van 1695. Daarnaast bestaat er nog een notitieboek van de Rotterdamse geëmmiteerde Hendrik Toren dat de hulpacties tussen 31 maart 1710 en 1731 beschrijft en een interessante aanvulling is op de aantekeningen van Vorsterman.⁴⁷ De aantekeningen van Toren zelf lopen tot maart 1711, toen hij in conflict kwam met zijn gemeente. Daarna worden de aantekeningen, waarschijnlijk voortgezet door andere Rotterdamse commissieleden, korter en vertonen ze hiaten.⁴⁸ De opvolgers van Vorsterman hielden tot in 1801 resolutieboeken bij over de werkzaamheden van de commissie.⁴⁹

Lobby voor diplomatieke hulp

Terwijl Nederlandse doopsgezinden vrijheid van geweten genoten, werden hun geloofsbroeders in het buitenland nog steeds vervolgd, ook in de protestantse Zwitserse kantons. In 1710 vond de laatste grote uitzetting plaats. Bern had alle dopers gevangengenomen en op een schip de Rijn afgestuurd met de bedoeling hen via de Republiek naar Engeland en vervolgens naar Amerika te brengen, waar ze zich als kolonisten moesten vestigen. Toen het schip in Nijmegen aankwam, stelde dit de Staten-Generaal voor een dilemma: de Zwitserse autoriteiten eisten een vrije doorgang terwijl de Nederlandse

⁴⁵ Blaupot ten Cate, *Gesch Holland*, II 123-124. Over de liquidatie van dit fonds: Bijlage II.

⁴⁶ *RJV*.

⁴⁷ SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nr. 1009 *Aantekeningen over de vervolgingen in Zwitserland en in de Palts door Hendrik Toren*, 2 dln. [1710-1731, 1735; verder: AHT]. De voorkant bevat de 'Zwitserse zaken' (331 pagina's) en de achterkant betreft de Palts (42 pagina's).

⁴⁸ Het conflict draaide om het herstel van de banden tussen de Waterlandse dopers en de collegianten, H.C. Hazewinkel, 'Hendrik Toren, een ooggetuige van het 'Costerman-oproer'', *Rotterdams Jaarboekje* (1949) 222-247, aldaar 233-235. Vanaf 18 maart 1711 is hij afwezig op de commissievergaderingen, *RJV*, 152 ev.

⁴⁹ SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nr. 1005 *Resolutieboeken*, 6 dln., 1714-1804 [verder: CieBuNo Res].

doopsgezinden om vrijlating vroegen.⁵⁰ De Staten-Generaal hadden hun standpunt over religievervolgung en gewetensdwang een week eerder al aan de Bernse autoriteiten laten weten: ‘wij meenen [...] dat de middelen van dwang, nimmermeer, mogen nochte behoren gebruikt te worden in zaeken van conscientie’.⁵¹ In de formele afwijzing van het verzoek van de Bernse gezant François Louis Pesme, Heer van Saint-Saphorin op 22 maart werd dit beginsel nog scherper geformuleerd:

[H]aar Hoogmogende[n] van gevoelen sijnde, dat in het stuk van Godsdienst, aan *ijeder mensch* sijne vrijheid gelaten moet worden, om te belijden, het geene hij oordeelt tot sijne zaligheid te strekken, en dat niemand over sodanigen gelove en belijdenis vervolgt of gestraft mag werden, wanneer zijn leer en leven niet strekt tot nadeel van den staat of het land, waer van hij een onderdaan is, ofte daer in woond, en dat de teegenwoordige mennoniten, of soo genaamde Annababtisten [sic], onder dat getal moeten gerekent worden.⁵²

Volgens de Hoogmogenden was de veiligheid van de staat dus de enige legitieme reden om gewetensvrijheid in te perken en in hun opinie vormden de doopsgezinden daarvoor geen bedreiging. Deze woorden bevatten precies de kern van het internationale politieke discours dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw tussen de protestantse staten werd gevoerd over de positie en de behandeling van doopsgezinden.⁵³ De Duitse historicus Astrid von Schlachta betoogt in *Gefahr oder Segen? Die Täufer in der politischen Kommunikation* (2009) dat er twee principiële discussies aan ten grondslag lagen. Ten eerste een religieuze discussie over het ideaal van zuiverheid van het *corpus christianum*, waarin het ging om gewetensvrijheid en tolerantie versus de confessionele eenheid van de staat en over de vraag of doopsgezinden wel tot de protestantse familie behoorden en, ten tweede, een politiek debat over de betrouwbaarheid van de doopsgezinden (goede burgers of rebellen?). Het ging tussen de Republiek en de Zwitserse kantons in essentie over de vraag of hun doopsgezinden

⁵⁰ De doopsgezinden dienden hun verzoek in via de Amsterdamse burgemeesters die daartoe op 3 april een rekest inbrachten bij de Staten-Generaal, *RJV*, 12–13; Lowry, *Doc-II*, d24.

⁵¹ Brief SG aan kanton Bern dd 15 maart 1710: Lowry, *Doc-II*, d15; *RJV*, 8–10.

⁵² Lowry, *Doc-II*, d20 (verzoek Bern); *RJV*, 11[a] (mijn cursivering).

⁵³ Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 242–309; Driedger, ‘Anabaptists and the early modern state’.

hetzelfde waren en of ze dus gelijk behandeld moesten worden of juist niet. Nederlandse autoriteiten betoogden dat beide groepen dezelfde confessie hadden, inclusief het artikel met betrekking tot trouw aan de overheid, en dat de Zwitserse dopers dus ook gedoopt konden worden. De Zwitserse overheden stelden daartegenover dat de situatie in hun land, waar de defensie afhing van gewapende burgers, heel anders was, dat Zwitserse 'anabaptisten' verschilden van Hollandse mennonieten en dat daarom een andere behandeling gerechtvaardigd was. Het principe van geweldloosheid impliceerde dat anabaptisten hun vaderlandse plicht niet konden nakomen. Hun weigering een eed af te leggen betekende in de politieke constellatie van het Zwitserse Eedgenootschap, waarin elke burger jaarlijks zijn eed van trouw aan de overheid moest hernieuwen, dat men niet kon rekenen op hun trouw. Bovendien hadden Münster en de Zwitserse Boerenoorlog (1653) bewezen dat erkenning van het recht op verzet tegen een overheid bij schending van de 'ware' religie niets anders was dan een kiem voor rebellie.⁵⁴ Beide partijen hielden vast aan hun visie en tot 1710 bleef het een uitwisseling van dezelfde argumenten. Voor de Zwitserse autoriteiten bleven ze onbetrouwbare 'anabaptisten' en een gevaar voor de staat. Volgens de Nederlandse konden ze 'gantz vijlig inden staad (des Lands) [...] geleden worden'.⁵⁵

Nederlandse doopsgezinden en hun organisaties waren volgens Von Schlachta belangrijke actoren in dit debat die, ondanks de achtergestelde maatschappelijke positie, toch in staat bleken de Nederlandse overheden aan hun kant te krijgen. Troy Osborne meent dat Nederlandse mennonieten daarbij hun reputatie van 'obedient dissenters' gebruikten om gunsten van de overheid te verwerven.⁵⁶ Waar deze onderzoekers zich op het diplomatieke discours richtten, gaat het in deze studie om het binnenlandse politieke discours tussen doopsgezinden en de eigen overheden en of het bereiken van gedooptstatus een verandering in argumentatie te weeg bracht.

⁵⁴ Over de herinnering aan de Boerenoorlog en de speciale betekenis van de eedaflegging in de Zwitserse politieke context: Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 277–280.

⁵⁵ Stadsbestuur Rotterdam aan Bern Bangs, *Transcr.*, d37, 14 feb 1660.

⁵⁶ Osborne, 'Worthy', 273.

Het binnenlandse politieke discours

Volgens Von Schlachta voerden Nederlandse overheden in hun discussies met de Zwitsers drie bewijzen voor de loyaliteit en het goede burgerschap van hun doperse onderdanen aan: hun financiële steun aan de staat, hun steun aan de publieke armenzorg en bovendien hun transconfessionele solidariteit met vervolgde gereformeerden.⁵⁷ Een voorbeeld daarvan is de brief van de Amsterdamse burgemeesters uit 1660 aan hun collega's in Bern:

C'est une sorte de gens qui sous notre gouvernement [...] contribuants gayement au maintien de la Republique tout ce qui leur est imposé & accomplissants les devoirs de bons citoyens & sujets. Et qui n'ont point manqué aux occasions de montrer une charité extraordinaire envers ceux de L'Elgise [sic] Reformée ; ayant encore dernièrement, lors que nos freres les Vaudois furent si cruellement desolez, contribué [...] à nostre seule recommandation jusques a la somme d'environ Sept mille livres monnoye d'Hollande' [...].⁵⁸

Doopsgezinde lobbyisten gebruikten volgens Von Schlachta en Osborne in hun internationale contacten dezelfde argumenten.⁵⁹ Hoewel het niet onwaarschijnlijk is dat de overheden hun tekst ontleenden aan doperse rekestten kunnen we door het ontbreken van het verzoekschrift van 1660 niet vaststellen of deze argumenten uit doperse koker kwamen.⁶⁰ Dat dopers ook in binnenlandse context gebruik maakten van hun reputatie van 'obedient dissenters' blijkt uit een rekest uit 1669 aan het Hof van Friesland in verband met een conflict over een erfenis:

⁵⁷ Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 229–230.

⁵⁸ 'Het is een soort mensen dat onder onze regering [...] aan het onderhoud van de Republiek gewillig alles wat hun wordt opgelegd bijdragen en de plichten van goede burgers & onderdanen vervullen. En die geen gelegenheid hebben gemist om een buitengewone liefdadigheid te betonen aan die van de Gereformeerde Kerk; hebbende nog onlangs, toen onze broeders de Vaudois [waldenzen] zo wreed gekweld werden, enkel op onze aanbeveling een bedrag van ongeveer 7000 pond Hollands bijgedragen.' Bangs, *Transcr.*, d34, 11 febr 1660.

⁵⁹ Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 242–309; Osborne, 'Worthy', 276.

⁶⁰ Over de gewoonte de tekst uit rekestten over te nemen: Henk van Nierop, 'Private interests, public policies: petitions in the Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark DE 2000) 33–39, aldaar 36.

Vertrouwende sij supl[ia]nt[en, dat sij bij alle staats lievende persoonen werden gehouden, voor goede getrouwe onderdanen ende ingesetenen [... en] sijnde oock in hoope dat haere goetwilligheijt, ten versoecke van Uwe Edelen in den laesten Engelschen [oorlog] ende ter begeerte van particuliere magistraten in den Bisschopsche oorlogh gepraesteert, alsmeede hun gedaene subsidien ende collecten ten diensten ende onderhoud van gereformeerde armen, in IJrlant, sampt verdruckte in Savoyen en Piedmont gedaen, gunstelijck sullen worden erkent.⁶¹

Doopsgezinden gebruikten hun goede burgerschap en loyaliteit dus ook in het binnenlandse discours om de overheid te overtuigen, in elk geval in de periode voordat zij officieel gedoogd werden. Bovendien is duidelijk dat dit geschraagd werd door dezelfde pijlers als in het buitenlandse discours: financiële steun aan de staat, aan de publieke armenzorg en transconfessionele solidariteit. De eerste twee zijn vrij rechttoe rechtaan en kwamen hiervoor al aan de orde, transconfessionele solidariteit heeft in het discours daarentegen verschillende lagen en betekenissen en verdient een nadere analyse.

Transconfessionele solidariteit

De ruimhartige bijdrage aan collectes voor buitenlandse gereformeerden gold in de eerste plaats als een bewijs van gehoorzaamheid aan de overheid die deze leningen en collectes verordonneerde en dus als een bewijs van goed burgerschap. Daarnaast werd deze transconfessionele solidariteit in het internationale discours gebruikt om aan te tonen dat doopsgezinden tot de protestantse gemeenschap behoorden. Maar in binnenlandse context was transconfessionele solidariteit ook nauw verweven met gedeeld slachtofferschap. Gedeelde herinneringen aan vervolging en slachtofferschap speelden, zoals eerder betoogd, een centrale rol in de herinneringscultuur in de Republiek. Met slachtofferschap konden alle Nederlanders, ongeacht hun denominatie, zich identificeren en het raakte nauw verweven met de Nederlandse identiteit.⁶² Het voortdurend in herinnering brengen van de doperse

⁶¹ Rekest twaalf Friese gemeenten, geciteerd bij Trompetter, *Eén grote familie*, 35–36. ‘Bisschopse oorlogh’ verwijst naar de inval tijdens Tweede Engelse Oorlog (1665–1667) door prins-bisschop Benard van Galen van Münster in de oostelijke Republiek (1665). Verder wordt verwezen naar de collectes voor Ierland (1643) en de waldenzen (1655). Zie hst 2-4.

⁶² Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 113–115.

solidariteit met gereformeerde slachtoffers benadrukte in de binnenlandse context niet alleen de protestantse maar ook (of juist) de Nederlandse identiteit van de dopers. Dopers konden zich met gereformeerd slachtofferschap identificeren en omgekeerd was dopers slachtofferschap ook herkenbaar voor Nederlandse gereformeerden. De initiatiefnemers van de eerste hulpactie in 1640 waren twee gereformeerde kerkfunctionarissen, Godefridus Hottonus, predikant van de Waalse kerk in Amsterdam van 1634-1655 en de ouderling en koopman Isaac Hattavier.⁶³ Deze laatste was in 1614 in Zürich ooggetuige van de executie van een zeventigjarige doper en werd daarna een belangrijk pleitbezorger van de Zwitserse dopers.⁶⁴ Hattavier en Hottonus hadden zelf bij hun acties niets te winnen en van een wederdienst vanwege de doperse transconfessionele solidariteit was in 1640 nog geen sprake, die vond immers voor het eerst plaats in 1655 en, op kleinere schaal in 1643.⁶⁵ Hoewel een medemenselijke (humanitaire) bewogenheid niet uitgesloten kan worden, is het waarschijnlijker dat de actie van de twee gereformeerde kerkfunctionarissen gebaseerd was op hun identificatie met het slachtofferschap van de dopers, zelfs al werden die door hun eigen gereformeerde autoriteiten vervolgd.⁶⁶

Terwijl ze in de jaren 1660 nog belangrijk waren in het binnenlandse discours, zoals bleek uit het hiervoor geciteerde verzoek aan het Hof van Friesland, lijken burgerschap en transconfessionele solidariteit twintig jaar later geen rol meer te spelen. Op 23 september 1687 vroegen Amsterdamse doopsgezinden hun burgemeesters (met succes) om voorspraak bij de Zwitserse gezant David Holtzhalb, die de Staten-Generaal om 'onderstand' kwam vragen voor de uit Italië verdreven waldenzen.⁶⁷ Dat hun transconfessionele vrijgevigheid in het doperse verzoek ontbrak, is opmerkelijk gezien het doel van Holtzhalbs missie maar vooral omdat collectes voor waldenzen en hugenoten op dat moment in de Republiek actueel

⁶³ Hottonus en vooral Hattavier waren aanvankelijk de spil in het doperse lobbynetwerk. Na de dood van Hattavier in 1657 nam de doopsgezinde koopman Hans Vlamingh deze rol over. Voor hun netwerk: Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 245–248.

⁶⁴ Over de schok die de executie van Hans Landis te weeg bracht: Ibid., 258–260. Vanwege de negatieve publiciteit werd het de laatste executie van een doper in de Zwitserse kantons.

⁶⁵ Zie hoofdstukken 2 en 3.

⁶⁶ Hottonus, geboren in de Zuidelijke Nederlanden (1596), kende geloofsvervolgung waarschijnlijk uit eigen ervaring, 'Hotton, Godefroid', in: *Consortium of European Research Libraries (CERL) Thesaurus* <<http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01406037>> [geraadpleegd 29 september 2009].

⁶⁷ Verzoek aan burgermeesters Amsterdam dd 23 sept 1687 Bangs, *Transcr.*, d138.

waren.⁶⁸ Ook in hun petitie van 1710, 1715 en 1732 ontbraken deze argumenten.⁶⁹ Kennelijk was het goede burgerschap van de doopsgezinden in de gedoogfase een uitgemaakte zaak die niet meer in herinnering gebracht hoefde te worden. De *Zedige verantwoording* die ‘de mennonieten in Nederland’ begin 1710 opstelden, maakte er weer wel gewag van, onder andere met citaten uit de overheidsinterventies van 1660.⁷⁰ Dit document was mijns inziens niet bedoeld om de Nederlandse overheden te overtuigen, maar om hen te voorzien van de juiste argumenten om de Bernse autoriteiten op andere gedachten te brengen. De puntsgewijze beantwoording van de beschuldigingen uit het Bernse plakkaat was duidelijk bedoeld voor overname in diplomatieke brieven. In het internationale discours behield burgerschap wel argumentatieve waarde maar niet in het binnenlandse vertoog.

Voor de Nederlandse doopsgezinden bleef de steun van de overheid cruciaal en daarmee ook het behoud van hun goede reputatie. Hoe belangrijk die reputatie, ondanks de gedoogstatus, ook in 1710 nog was, blijkt uit de vele waarschuwingen van de Commissie van Buitenlandsche Nooden aan de Zwitserse geloofsbroeders zich te houden aan hun gelofte aan de Bernse overheid om niet terug te komen. Ook de in Nijmegen bevrijde en naar de Palts teruggekeerde Zwitsers, waarover later meer, werden gewaarschuwd dat de commissie niet nogmaals de hulp van de (Nederlandse) overheid zou inroepen als zij toch teruggingen naar Bern, terwijl zij de keuze hadden zich met hun gezin te vestigen in een land als Pruisen of de Republiek waar vrije godsdienstuitoefening was gegarandeerd en waar ze hun brood zouden kunnen verdienen.⁷¹ De commissie was bezorgd dat het Zwitserse ‘insluypen’ zou afstralen op de reputatie van ‘gewillig gehoorszaamheid aan de hoge overheid [van] onse algemeijne

⁶⁸ De discussie hierover liep sinds mei en de collecte zou op 10 november landelijk gehouden worden, zie hoofdstuk 3.

⁶⁹ Rekest aan Staten van Holland dd 24 februari 1710 Lowry, *Doc-II*, d10; Rekest aan Staten-Generaal dd 3 apr 1710 *Ibid.*, d24; Conceptrekenen aan de Engelse koningin Anne: *Ibid.*, d32, 33 resp. 24 en 26 apr 1710; *RJV*, 12–13, 18–19. Rekest aan SG en brief van voorschrijving aan Bern *Ibid.*, 269–271 dd 22 jan 1715. Rekest aan burgemeesters Amsterdam resp. SG tbv dopers in Pruisen van 10 apr 1732 *CieBuNo Res*, dl3, 52; *Res. SG*, 253–254, 15 apr 1732.

⁷⁰ Willem van Maurik e.a., *Zedige verantwoording der mennoniten, op zeker placcaat. Door de Ed: Gr: Agtbare Regeerders der stad Bern, tegen de zo genaamde Wederdoopers uitgegeven* (z.p. [1710]). Dit pamflet wordt vaak gedateerd in 1696 maar het document zelf is ongedateerd. Waarschijnlijk is dat het stamt uit begin 1710 aangezien Jacob Vorsterman, zelf een van de ondertekenaars, in een aantekening van 24 januari 1710 vermeldde dat ‘een concept van verantwoording teegens het Bernz Placcaat [van 1695]’ zal worden opgesteld om ter goedkeuring voorgelegd te worden aan de eerste landelijke vergadering van de Commissie voor Buitenlandsche Nooden, *RJV*, 1. Voor een gedetailleerde analyse van de inhoud: Osborne, ‘Worthy’, 275–277.

⁷¹ Lowry, *Doc-II*, d49, 18 juli 1710. Ook de koning van Pruisen had de Zwitserse dopers een aanbod gedaan.

societijt'.⁷² En ook nadat de vertegenwoordiger van de Staten-Generaal bij de Zwitserse kantons in februari 1711 een amnestie- en vertrekregeling had weten te treffen, bleef de commissie hameren op het nakomen van de belofte te vertrekken. Anders

[z]ullende na deze de handen van onze gecommiteerden gesloten of gebonden zijn om [...] dan voor haer bij onze Staet te kunnen spreken, die ook, dit als een mark van ongehoorzaamheit opnemende, sig niet weders zullen inlaten, hebbende, gelijk waeragtig is, in deze genoeg gedaen.⁷³

Kortom, de Zwitserse geloofsgenoten brachten de reputatie van de Nederlandse doopsgezinden en daarmee hun relatie met de Nederlandse overheid in gevaar. Ook al was hun reputatie als goede loyale burgers in de achttiende eeuw al lang en breed gevestigd, het behoud daarvan bleef dermate cruciaal dat het er zelfs toe kon leiden dat de Nederlanders hun handen van hun geloofsgenoten zouden aftrekken. Goed burgerschap was in de relatie tussen de Nederlandse doopsgezinden en hun eigen overheden in de gedoogfase, tenminste vanaf 1687, geen argument meer. Het behoud van die reputatie bleef daarentegen wel van cruciaal belang: als het erop aankwam was de goede relatie met de overheid belangrijker dan internationale doopsgezinde solidariteit.

Gewetensvrijheid

We zagen dat gewetensvrijheid een belangrijk onderwerp was in het internationale discours. Ook daarover stonden de meningen van de Nederlandse en Zwitserse overheden lijnrecht tegenover elkaar, was gewetensvrijheid nu een gevaar of juist een zegen voor de staat?⁷⁴ Het eerdergenoemde doperse rekest van september 1687 aan de Amsterdamse burgemeesters laat zien dat gewetensvrijheid ook in het binnenlandse discours tussen de doopsgezinden en de Nederlandse overheid een belangrijke rol speelde:

⁷² *RJV*, 119–120, 30 jan 1711.

⁷³ *AHT*, 203–204, 18 maart 1710 (citaat); Duitse vertaling bij Lowry, *Doc-II*, d145a.

⁷⁴ Parafrasering van Von Schlachta's titel 'Gefahr oder Segen?'.

En dewijl de supplianten sigh volcomen versekert houden, dat UEdele Grootagtbare, *een hertelijk[e] afkeer hebben van alle vervolgingen om saacken de concientie raackende*, gelijk UEdele Grootachtbare door hunne daglijxe practijk voor de oogen van al de werelt zoo lofelijk [sic] bewijzen, dat oock UEdele Grootachtbare beneeven haare Hoog Mogenden de Staten Generaal en andere leeden van deezen staat sich hebben gelieven inte laten [...] met favorable interventie voor deeze arme verdruckte dog vroomen menschen [i.e. Zwitserse dopers].⁷⁵

Door eerdere diplomatieke bemiddelingspogingen direct te verbinden met de verdediging van gewetensvrijheid deed het rekest een rechtstreeks beroep op dit belangrijke grondbeginsel van de Republiek. Opmerkelijk is dat de commissie dit ook van toepassing achtte op hun geloofsgenoten in het buitenland.⁷⁶ Gewetensvrijheid was, zoals we in de voorgaande hoofdstukken zagen, een argument dat geen enkele bestuurder in de Republiek zomaar naast zich neer kon leggen. Hoe serieus dat beginsel werd genomen, bleek al uit de eerder geciteerde reactie van de Staten-Generaal in 1710 bij de aankomst van een schip vol gevangen Zwitserse dopers uit Bern.⁷⁷ Doorlaten van de gevangenen zou volgens de Staten medewerking aan religievervolging betekenen. De afwijzing van het Zwitserse verzoek gebeurde een week eerder dan de belofte van de Amsterdamse gecommitteerden (3 april) om de kosten voor de bevrijde Zwitsers op zich te nemen.⁷⁸ We moeten die dan ook opvatten als een principiële afwijzing. De ‘opgewonden’ reactie van Hendrik Fagel, de griffier van de Staten-Generaal, die naar aanleiding van het verzoek de Zwitserse gezant Saint-Saphorin ‘de grondbeginselen van de tolerantie van alle religies’ wilde bijbrengen en daarbij ‘alle intolerantie veroordeelde’, wijst daar ook op. Ook de Hollandse pensionaris Anthonie Heinsius en de Hollandse weekvoorzitter van de Staten-Generaal confronteerden de gezant met een

⁷⁵ Bangs, *Transcr.*, d138 (mijn cursivering).

⁷⁶ Dit gebruik van gewetensvrijheid is dus anders dan in een verzoek aan Willem III op de vooravond van de *Glorious Revolution* waarbij dopers waarschuwden dat de ‘vervolging’ van hun, van soccianimse beschuldigde, prediker Foeke Floris negatief zou afstralen op de tolerante reputatie van de Republiek en in Engeland twijfel zou zaaien over het doel van de invasie, Anton van der Lem, ‘Twee doperse verzoekschriften uit de tijd van stadhouder Willem III’, *DGBn* 23 (1997) 150–154.

⁷⁷ Zie bij noten 51 en 52.

⁷⁸ Lowry, *Doc-II*, d24, 3 apr 1710.

gepassioneerd ('lebhaf') pleidooi voor tolerantie.⁷⁹ Opmerkelijk is dat de Staten-Generaal de gewetensvrijheid die voor hun eigen 'onderdanen' gold, van toepassing verklaarden op 'ijeder mensch' dus ook op de gestrande Zwitserse dopers die formeel slechts passanten waren en bovendien onderdanen van het kanton Bern.⁸⁰ Met andere woorden, gewetensvrijheid werd kennelijk beschouwd als een *universeel* recht, dat wil zeggen toepasbaar op eenieder *binnen* de jurisdictie van de Verenigde Provinciën. Volgens Saint-Saphorin had Fagel hem te verstaan gegeven dat zodra 'ein Mensch den Fuß in dieses Land setzt, ist er frei', wat een iets te ruime interpretatie was.⁸¹ Waarschijnlijk bedoelde Fagel alleen vrijheid van geweten en vervolging, niet van slavernij. Bovendien gold gewetensvrijheid alleen als daarvan geen dreiging voor de staat uitging. Het is dus niet verwonderlijk dat de Nederlandse dopers herhaaldelijk aan het principe van gewetensvrijheid en bescherming tegen religievervolging refereerden en dat het handhaven van hun reputatie als ongevaarlijke burgers belangrijk bleef.

In 1695 waren de Staten-Generaal zelfs nog een stapje verder gegaan toen zij vrijheid van geweten eisten voor al hun onderdanen, zelfs in het buitenland. Hieraan ging een rekest van de burgemeesters van Maastricht in 1694 vooraf waarin zij de hulp van de Staten-Generaal inriepen voor hun doopsgezinde 'burgers' wier bezittingen in het hertogdom Gulik waren geconfisqueerd door Johan von Neuburg, keurvorst van de Palts.⁸² De Staten-Generaal eisten compensatie voor hun onderdanen, of anders zou men de schade verhalen op die van de keurvorst.⁸³ Het beslag was volgens de Staten onrechtmatig om twee redenen. Allereerst mochten vreemde vorsten tegen 'onse ingesetenen' geen plakaten uitvaardigen en, ten tweede, mochten zij zich niet 'enqueteren van wat religie de ingesetenen van deesen Staat in ons Land professie doen, ende haar uyt oorszaak van dien benadeelen.' De Staten-Generaal konden naar eigen zeggen 'aan [...] onse ingesetenen ende onderdanen onse protectie niet [...] wijgeren', dus ook niet aan dopers.⁸⁴ De Staten verklaarden artikel 13 van de Unie van

⁷⁹ De 'erregte' Fagel probeerde hem 'die Grundsätze der Toleranz allen Religionen gegenüber beizubringen und verdamnte alle Intoleranz', aldus Saint-Saphorin. Alle citaten komen uit het verslag van Saint-Saphorin zoals geciteerd bij Müller, *Geschichte*, 260–263.

⁸⁰ Volledig citaat bij noot 52.

⁸¹ Saint-Saphorin, geciteerd bij *Ibid.*, 262. Zie bij noot 52.

⁸² Verzoek Maastricht in resolutie SG 20 sept 1694 Bangs, *Transcr.*, d191.

⁸³ Brief SG aan keurvorst van 20 sept 1694 *Ibid.*, d192. Daarnaast was er een rekest van Nederlandse crediteuren van de doopsgezinden in de Palts (totale credit van ruim 24.000 gulden) waarin eveneens gewezen werd op hun voormalig burgerschap van de Republiek, *Ibid.*, d203, jan 1695.

⁸⁴ Lowry, *Doc-I*, d59, 24 mrt 1695.

Utrecht - vrijheid van geweten - dus zelfs van toepassing op de betrekkingen tussen buitenlandse vorsten en Nederlandse ingezetenen.⁸⁵ Dit ging dus verder dan het besluit van 1657, waarin de Staten-Generaal al hun internationale verdragen onverkort van toepassing verklaarden op joodse ingezetenen, die voortaan als 'onderdanen van de staat' beschouwd moesten worden.⁸⁶ Joodse ingezetenen, ook al hadden die anders dan doopsgezinden niet altijd volle burgerrechten, kregen dus eveneens bescherming tegen buitenlandse vorsten.⁸⁷ De soevereiniteit van vorsten in eigen land ging klaarblijkelijk niet zo ver dat schade gedaan mocht worden aan Nederlandse ingezetenen, ongeacht hun religie. Deze opvatting blijkt nog duidelijker uit de opmerking van gezant Barthold Douma van Burmania in 1745 toen de verdrijving van de Praagse joden de wederzijdse handelsbetrekkingen en de economie van de Republiek dreigde te schaden.⁸⁸ Burmania meende 'dat ieder soeverein wel meester in zijn land [is], maar vrienden en vreemden daardoor niet behoort te schaden'.⁸⁹ Vrijheid van geweten was dus een belangrijk uitgangspunt en het is dus niet vreemd dat de dopers daarvan gebruik maakten om overheden over te halen tot diplomatieke actie.

Het binnenlandse versus het buitenlandse discours

Voor het overtuigen van de *eigen* overheid was een genuanceerde argumentatie nodig. Terwijl in het diplomatieke discours de argumenten constant bleven, veranderde de argumentatie in het binnenlandse discours. In de eerste jaren was goed burgerschap een effectief argument om iets van de overheid gedaan te krijgen. Met de toenemende maatschappelijke acceptatie tijdens de gedoofase (na 1672) verminderde de effectiviteit van het burgerschapsargument

⁸⁵ Voor de Unie van Utrecht: Universiteit Leiden, 'De Tachtigjarige Oorlog, Unie van Utrecht' <<http://www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1579%2001%2020%20ned.aspx>>.

⁸⁶ Izak Prins, *Eene Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche joden (1745-'46)*. (Overdr. uit: "De Vrijdagavond"; Amsterdam 1924). Burgerrechten waren in de Nederlandse Republiek altijd lokaal: iemand was burger van een stad en ingezetene van de Unie (en formeel dus geen onderdaan). Joden hadden niet in alle steden recht op burgerschap.

⁸⁷ Res SvH 12 juli en Res SG 17 juli 1657 Scheltus, *GPB* 7, 59–60. Al bij de vredesonderhandelingen met Spanje van 1632-1633 stelde de Republiek als voorwaarde dat Joodse inwoners van de Republiek gevrijwaard werden van vervolging door de Spaanse inquisitie. Peter van Rooden, 'Jews and religious toleration in the Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 132–147, aldaar 135.

⁸⁸ Burmania was gezant aan het Oostenrijkse hof in Wenen van 1734 tot 1766, O. Schutte, 'Repertoria der Nederlandse vertegenwoordigers residentie in Nederland en het buitenland 1584-1810' (1976) 140 <<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/schutte>>.

⁸⁹ Geciteerd bij Izak Prins, *Eene Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche joden (1745-'46)* (Overdr. uit "De Vrijdagavond" 1, nrs. 19–22; Amsterdam 1924) 10–11.

in het binnenlandse discours. Burgerschap bleef onverkort van belang ter weerlegging van de Zwitserse beschuldigingen. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw deden dopers in hun verzoeken om diplomatieke interventie steeds vaker een beroep op de stichtingsprincipes van de Republiek. Een beroep daarop was niet nieuw, de gereformeerde kerk gebruikte dit soort argumenten immers voortdurend om de Nederlandse overheden tot actie voor buitenlandse gerformeerden te bewegen. Nieuw was wel dat deze principes ingezet werden om de autoriteiten over te halen tot internationale diplomatieke interventies ten gunste van leden van een *heterodoxe* confessie, zeker omdat de Republiek zich naar buiten toe als een gereformeerde samenleving presenteerde. Opmerkelijk is bovendien dat de Nederlandse autoriteiten zich gevoelig toonden voor dit argument en de vaderlandse principes zelfs van toepassing verklaarden op Zwitserse onderdanen in de Republiek en op de relatie tussen buitenlandse overheden en Nederlandse ingezetenen. In 1710 wogen die stichtingsprincipes zelfs zo zwaar dat de Staten-Generaal van mening waren dat aan '*ijeder mensch* sijne vrijheid gelaten' moest worden ongeacht diens religieuze denominatie. In 1732 verzochten de doopsgezinden de Staten-Generaal om interventie voor Pruisische geloofsgenoten die met uitzetting werden bedreigd. Daarbij refereerden ze aan eerdere interventies maar ze voerden geen enkele reden aan waarom de Unie zou moeten interveniëren. Kennelijk waren argumenten niet meer nodig om de Staten zo ver te krijgen.⁹⁰ In 1750, toen er sprake was van een economische achterstelling van dopers in Danzig, volstond de waarschuwing dat eventuele bijstand veel geld uit de Republiek zou doen wegvloeien.⁹¹ Terwijl in het internationale discours de argumenten tot in de achttiende eeuw gelijk bleven, werd burgerschap in het binnenlandse discours vervangen, eerst door vrijheid van geweten en later door economische argumenten.

Terug naar de vraag waarom de Nederlandse overheden bereid waren om voor buitenlandse doopsgezinden in de bres te springen en de protestantse Zwitserse kantons tegen de haren in te strijken? Al meende de Hollandse raadpensionaris in 1710 dat er geen betere en betrouwbaardere onderdanen waren onder degenen die zich niet aan de landsreligie conformeerden dan de 'anabaptisten', die goede reputatie was slechts een

⁹⁰ Rekest 15 april 1732: SAA 565A VDGA, XV CieBuNo, inv.nrs. 1005-2306 [verder: CieBuNO] inv.nrs 1784, 1792.

⁹¹ Rekest aan SG, 23 dec 1748 CieBuNo Res, 58-60.

randvoorwaarde voor de bereidwilligheid van de civiele overheden.⁹² We zagen in de vorige hoofdstukken immers dat een goede reputatie en de (h)erkenning van slachtofferschap zelfs bij gereformeerde geloofsgenoten geen garantie waren voor hulp. Dat zal bij de dopers dus ook niet het geval geweest zijn. De vorige hoofdstukken hebben laten zien dat politieke redenen in overheidsbeslissingen een belangrijke rol speelden. Von Schlachta meent dat het behoud van de protestantse eenheid een belangrijke drijfveer was voor het internationale politieke discours over de dopers. De onenigheid over de protestantse identiteit zou koren op de molen van de katholieke vijand zijn en moest hersteld worden. De diplomatieke interventies van de Staten-Generaal hadden dus een confessioneel-politieke achtergrond, maar er was mogelijk nog een andere factor in het spel. De bereidheid van de overheid was wellicht mede ingegeven door de maatschappelijke verwevenheid, via huwelijksbanden en zakelijke connecties, van rijke doopsgezinden met de bestuurselite van de Republiek. In rijkere kringen kwamen veel interconfessionele huwelijken voor en in Amsterdam waren er al in het begin van de zeventiende eeuw verschillende regenten met doperse voorouders of familieleden. Hoewel doperse lidmaten niet tot de regentenklasse behoorden omdat zij geen overheidsambten konden vervullen, maakten rijke dopers wel deel uit van de tweede sociale categorie van invloedrijke kooplieden. Dat was zeker het geval in Amsterdam van waaruit de meeste hulpacties en diplomatieke interventies voor buitenlandse doopsgezinden werden geïnitieerd en gecoördineerd.⁹³ De Staten-Generaal stonden zelfs toe dat de commissie de Staatse gezant bij het Eedgenootschap rechtstreeks aanstuurde en uiteindelijk namen zij, op voorwaarde van geheimhouding, ook de vele uren die de gezant daaraan had besteed voor hun rekening omdat dit ‘niet buiten exempel’ was.⁹⁴ Vermoedelijk duidde dat laatste op de inzet van Staatse gezanten bij de hulp aan de waldenzen. Toch verrast dat in het geval van de dopers meer, want de waldenzen waren gereformeerd en tijdens de anti-Franse oorlogen van strategisch belang voor de Republiek, iets wat voor de Zwitserse dopers bepaald niet opging. Het succesvol rekruteren van diplomatieke steun was, naast de eigen confessioneel-politieke

⁹² Volgens Saint-Saphorin geciteerd bij Müller, *Geschiede*, 260.

⁹³ Mary S. Sprunger, ‘Iemand burgemeester maken. Doopsgezinden en regentengeslachten in de Gouden Eeuw te Amsterdam’, *DGBn* 32 (2006) 75–121. Zie ook Trompeter, *Eén grote familie*.

⁹⁴ Brief commissie aan Runckel *RJV*, 242 dd 6 april 1711. De commissie doet daarin verslag van haar overleg met François Fagel, griffier van de Staten-Generaal. Over Runckel: Lowry, *Doc-II*, 5–16.

overwegingen van de overheid, ten minste deels toe te schrijven van de maatschappelijke verwevenheid van rijke dopers met de bestuurlijke elites in de Republiek.

Toch is ook hiermee de bereidheid van de Republiek om arme doperse immigranten toe te laten nog niet verklaard. Ik zal in de volgende paragrafen betogen dat dit waarschijnlijk voortkomt uit de doperse opvattingen over de armenzorg en de acties van de Commissie voor Buitenlandse Nooden.

Financiële hulp voor buitenlandse geloofsgenoten

Geweldloosheid, de volwassendoop en de wijze waarop kerkelijke tucht werd uitgeoefend, waren niet de enige opvattingen waarin doopsgezinden zich onderscheidden. Net als gereformeerden geloofden dopers in het woord van de Bijbel als leidend principe en in de rechtvaardiging door het geloof. Voor dopers gold echter nog sterker dat geloven alleen onvoldoende was, het geloof moest ook in de praktijk gebracht worden, bijvoorbeeld via de armenzorg. Doperse opvattingen over armoede en liefdadigheid verschilden op twee punten van andere protestantse richtingen: (1) de ‘language of community of goods’ en (2) de nadruk op broederschap en het idee van een ‘closed fellowship’ (‘in de wereld maar niet van de wereld’).⁹⁵ Het eerste lag gevoelig omdat gemeenschap van goederen werd gepropageerd in Münster en daardoor geassocieerd werd met religieus fanatisme. In de zeventiende eeuw ging dit principe inhouden dat rijkdom moest worden gebruikt ten behoeve van het welzijn van de hele doopsgezinde gemeenschap. Het tweede verschil, het idee van een gesloten gemeenschap met vrijwillig lidmaatschap, versterkte het verschil tussen de gewone en de *godly* armen (kerkleden), voor wie men op de eerste plaats diende te zorgen en liefst nog die van de eigen richting. Armenzorg werd gezien als een herverdeling van welvaart en was dus geen liefdadigheid maar een religieuze noodzaak.⁹⁶

Deze opvattingen kwamen er in de praktijk op neer dat men *uit eigen beweging* voor de armen moest zorgen. Collecteren was aanvankelijk dan ook niet gebruikelijk.⁹⁷ Gangbaarder

⁹⁵ Het beginsel van gemeenschappelijk eigendom werd na Münster losgelaten en is vandaag de dag alleen nog in zwang bij Hutterites.

⁹⁶ Sprunger, ‘Mennonites and sectarian poor relief’; James Urry, ‘Wealth and poverty in the Mennonite experience: dilemmas and challenges’, *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 11–40.

⁹⁷ Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 114–115; S. Groenveld, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981) 120–121.

was het om giften buiten de diensten om naar de diakenen te brengen. Toen in de tweede helft van de zeventiende eeuw de opbrengsten voor de armenzorg te kort schoten, werd het gebruikelijker dat diakenen tijdens de dienst met de collectezak rondgingen, ook al bleef een bus aan de deur de meest gewenste vorm.⁹⁸ Zoals we zullen zien, gingen hulpacties voor buitenlandse geloofsgenoten in de zeventiende eeuw gepaard met grootschalige collectes die zelfs over de gemeentegrenzen heen vanuit Amsterdam werden gecoördineerd. De andere opvatting over liefdadigheid rechtvaardigt de vraag of doopsgezinden andere argumenten gebruikten om hun geloofsgenoten tot doneren te bewegen dan de gereformeerden. Net als in de vorige hoofdstukken kiezen we ook hier een procesmatige insteek en volgen we de totstandkoming van hulp.

Werkwijze en organisatie

Het Lam & de Toren: de eerste bovenregionale collecte (1672)

In 1672 werd voor het eerste een bovenregionale collecte georganiseerd onder verschillende doperse richtingen. Verontrustende berichten uit de Palts over de komst van grote groepen berooide geloofsgenoten uit het kanton Bern, waar de vervolgingen weer waren opgelaaide, vormden de aanleiding. Op 7 januari stuurde het Lam & de Toren een circulaire brief aan de doperse gemeenten in Holland waarin zij voorstelden een collecte te houden.⁹⁹ In Amsterdam werd gecollecteerd op woensdag 20 januari na afloop van de ochtend- en middagpreken door de ‘dienaren der armen’ aan de deuren van de ‘vergader plaatsén’. Dit was handig gepland aangezien die dag was uitgeroepen tot een landelijke biddag in verband met de dreigende oorlog.¹⁰⁰ Door het samenvallen met de biddag werd maximale aandacht voor de collecte gegenereerd omdat alle gelovigen in de kerken hoorden te zijn. Dat het bovendien een van de eerste landelijke biddagen was, zo niet de allereerste, waarvoor doopsgezinden formeel werden uitgenodigd, zal de toestroom nog hebben aangewakkerd.¹⁰¹ Met de verplichte

⁹⁸ Op Ameland werd voor 1794 helemaal niet gecollecteerd, in Purmerend pas vanaf 1739. Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 114–115, noten 48 en 49.

⁹⁹ Collecte-uitschrijvingen: Bangs, *Transcr.*, d107-109.

¹⁰⁰ Kist, *Bededagen dl. 2*, 230–231.

¹⁰¹ Zie noot 23.

preken over de oorlogsdreiging werd de urgentie van de collecte nog extra aangezet: geven aan de armen was immers dé manier om God gunstig te stemmen.

Hoewel de oproep oorspronkelijk alleen bedoeld was voor doopsgezinde gemeenten binnen Holland, werd deze uiteindelijk breder verspreid omdat er vanwege het grote aantal vluchtelingen (circa 600 personen) 'een vry grote somma' nodig was.¹⁰² Uit de uitschrijvingen en de reacties daarop valt af te leiden dat het Lam en de Toren, ondanks hun vereniging in 1668, ieder apart hun geestverwanten hebben aangeschreven. Van slechts vijf gemeenten is een reactie op de oproep bewaard gebleven.¹⁰³ Daaruit blijkt dat de organisatie nog wel wat te wensen overliet en dat de samenwerking en onderlinge solidariteit in deze tijd van scheuringen en fusies nog niet vanzelfsprekend was. De Zwolse gemeente protesteerde omdat niet alle gemeenten waren aangeschreven. Hun Harlingse collega's losten dat wat flexibeler op door de uitschrijvingen naar alle Waterlandse gemeenten in Friesland, Groningen en Emden door te sturen. Niet alle Waterlandse gemeenten voelden zich echter aangesproken, zoals blijkt uit het Haarlemse antwoord. Hoewel positief tegenover een hulpactie, wilde de congregatie een apart verzoek van de broeders uit Zwitserland of de Palts aan de Waterlandse gemeenten. Als die daartoe niet genegen waren, dan moesten ze zich maar laten helpen door de 'Pruijse Vlamingen die oock machtigh genoegh sijn', aldus de Haarlemmers.¹⁰⁴ Deze stellingname kwam waarschijnlijk voort uit de spanningen als gevolg van de Lammerkrijg. Voor de Zwolse gemeente, die 'van geen dielinghe [sic] en houden [en] blyven omtrent by d'oude hermonye', was 'DHollants scheur smaet' in elk geval aanleiding om de twee initiatiefnemers elk de helft van haar collecteopbrengst te sturen.

De uitschrijving liet ook in het midden wat er met het ingezamelde geld moest gebeuren. Op 3 februari vroeg het Amsterdamse comité de overige congregaties om advies over de manier waarop het geld naar de Palts moest worden overgemaakt: via afgezanten of door overmaking, al dan niet via Amsterdam. Het lijkt erop dat het geld centraal bijeengebracht

¹⁰² Lowry, *Doc-I*, d38, 7 jan en 27 feb 1672. Dit bevat de uitschrijving aan de Hollandse gemeenten en aanvullingen ten behoeve van de uitschrijving aan gemeenten buiten Holland.

¹⁰³ Reacties van Rotterdam, Haarlem, Zwolle, Alkmaar en Harlingen: Bangs, *Transcr.*, d111-113, 114-116. Opbrengst Alkmaar 650 gulden, Zwolle 414 gulden. In Harlingen was de vermaning gedurende 5 weekdagen open om iedereen de gelegenheid te geven hun bijdrage in de 'vermaen huis bossen' te stoppen. Alle reacties, uitgezonderd de Zwolse, lijken uit Waterlandse hoek te komen.

¹⁰⁴ Hiermee werden de Danziger oude Vlamingen bedoeld tot wie de Zwitsers zich als eerste hadden gewend, J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, dl. I* (Amsterdam 1883) A, 184 (inv.nr. 1061).

werd in Amsterdam, want medio maart vertrok een viertal afgevaardigden naar de Palts om ter plekke het gecollecteerde geld ‘ten meesten nutten’ uit te delen en tevens om de Zwitserse vluchtelingen, en dan vooral de ambachtslieden, over te halen zich in de Republiek te vestigen.¹⁰⁵ De Zwitsers bleven, net als bij latere emigraties, waarschijnlijk liever in de Palts dicht bij in Zwitserland achtergebleven familie, terwijl het uitbreken van oorlog in de Republiek in april definitief een spaak in het wiel van de immigratieplannen zal hebben gestoken. Vermoedelijk speelde ook mee dat de Zwitsers de Nederlandse dopers te vrijzinnig vonden.¹⁰⁶

In de collecte-uitschrijving van 7 januari werd de nood van de vluchtelingen uitgebreid beschreven, evenals de pogingen van de broeders in de Palts, die toch al ‘meest lieden syn van kleyn vermogen’, om ze te onderhouden. De meeste vluchtelingen hadden slechts het vege lijf kunnen redden, velen waren oud en hulpbehoevend (dus weerloos) en er was tekort aan alles. De uitschrijving benadrukte dat de broeders in de Palts niet om een collecte hadden gevraagd, maar dat men zelf het initiatief daartoe had genomen ‘uit drang van liefde en ontferminge over de verdrukte[n], als mede leden zynde’. De oproep werd kracht bijgezet met een beroep op Mattheus 25 en Daniël 4, waarin Daniël koning Nebukadnezar vrede voorspelt, mits deze niet zondigt en goed doet aan de armen.¹⁰⁷ Dat laatste was duidelijk een verwijzing naar de actuele situatie van de Republiek. God had de Republiek vooralsnog gespaard, aldus de uitschrijving, omdat ‘se by verscheyde gelegentheden een toevlugt en herbergh verstreckt hebben voor veele ellendige[n]’. Door zonden een halt toe te roepen en ‘genade te bewysen aan de ellendige[n]’ moest een ‘verlenginge van uwen vrede’ bewerkstelligd en een dreigende oorlog afgewend worden.¹⁰⁸

Naast de doperse plicht tot barmhartigheid en de steunwaardigheid van de doelgroep werd het behoud van de Republiek, het vaderland, dus ingezet als een extra argument om de lidmaten tot donaties aan te zetten. De collectes bij het Lam & de Toren brachten samen bijna

¹⁰⁵ Bangs, *Transcr.*, 119 (instructie gecomm.) en 122 (circulaire brief), 22 feb resp. april 1672. Het geld werd vooral besteed aan kleding, bedden en beddengoed, huisraad, gereedschap en vee. Enkele personen kregen ook contant geld ‘voor kost’, *Ibid.*, d123-125, april 1672.

¹⁰⁶ Van der Zijpp, ‘Dutch aid’, 144.

¹⁰⁷ Mattheus 25 gaat over hulp aan mensen in nood (‘hongerige te spysigen, de dorstige te laven, de naeckte te kleden, de uijthuisigen te herbergen &c’) en stelt dat barmhartigheid aan de armen eigenlijk aan Christus zelf wordt betoond.

¹⁰⁸ Lowry, *Doc-I*, d36. Engeland zou op 27 maart 1672 als eerste de oorlog aan de Republiek verklaren, Frankrijk volgde op 6 april.

15.500 gulden op plus diverse sieraden en zilveren penningen, de Friese doopsgezinden zamelden ruim 14.000 gulden in. De hoge opbrengsten en de donatie van persoonlijke voorwerpen, waaronder een gouden ring en een zilveren trouwpenning, duiden op een hoge mate van betrokkenheid van de gevers.¹⁰⁹ Wat uiteindelijk de totale opbrengst was, is onbekend (Tabel 8).

Verenigde commissie voor de Palts: collectes jaren 1690

In de Keurpalts hadden zich na de Dertigjarige Oorlog veel doopsgezinden gevestigd waaronder veel gevluchte Zwitsers. Aan de in 1664 toegekende gedooptstatus kwam in 1685 een eind doordat het Keurvorstendom in handen kwam van het katholieke huis Palts-Neuburg. Toen drie jaar later de Negenjarige Oorlog (1688-1697) uitbrak, zochten veel dopers hun heil elders. Begin 1690 hoorde het Lam & de Toren dat ongeveer 250 doperse huisgezinnen in de knel zaten vanwege de 'eerbarmelijken toestand van de verwoesten Paltze'. Dit keer pakte de Amsterdamse gemeente de hulp beduidend professioneler aan. Eerst werden de gemeenten via een circulaire brief ingelicht over de grote nood en werd het voorstel om hulp en onderdak in de Republiek te bieden in de week gelegd.¹¹⁰ Anderhalve maand later, op 15 juli, werd de collecte-uitschrijving aan vijftig gemeenten gestuurd, veel meer dus dan in 1672.¹¹¹ Bovendien bevatte de uitschrijving dit keer wel direct instructies om de opbrengsten naar Amsterdam te sturen met de verzekering dat die zorgvuldig geadministreerd zouden worden en de belofte eventueel overblijvend geld aan de gemeenten terug te geven. Deze vertrouwenwekkende woorden resulteerden in een brede acceptatie van de Amsterdamse leiding, zoals blijkt uit de vragen van verschillende gemeenten om verdere instructies. Hoewel er diverse rekeningen in het archief van de VDGA aanwezig zijn blijft de totale opbrengst, die wel op 30.000 gulden is geschat, helaas onduidelijk.¹¹² De opbrengst moet in elk geval aanzienlijk geweest zijn, want pas vier jaar later was er weer een nieuwe

¹⁰⁹ *CieBuNO*, inv.nr. 1116. Verder nog een gouden ketting, een gouden ring met een diamant en twee paar zilveren broeksknoppen. De waarde van deze goederen is niet gespecificeerd. Zie ook Bangs, *Transcr.*, d110.

¹¹⁰ Bangs, *Transcr.*, d151, 152, 153, alle april 1690. D152 is een concept met de namen van 32 Verenigde Doopsgezinde gemeenten (Lammisten); d151 is een net-exemplaar gericht aan Vlissingen.

¹¹¹ De uitnodiging ging ook naar enkele buitenlandse gemeenten (Emden, Norden, Hamburg). *CieBuNO*, invr 1130; Bangs, *Transcr.*, d161.

¹¹² Schatting bij: Kühler, 'Dutch Mennonite relief', 88 (zonder bronvermelding).

collecte nodig, zoals blijkt uit de uitschrijving van 24 juni 1694.¹¹³ Daarin werd ook verantwoord hoe met het collectegeld van 1690 was omgegaan, ongetwijfeld om de deelnemers ervan te overtuigen dat hun geld juist besteed was. Voor de verdeling was een commissie gevormd met vertegenwoordigers uit het Lam & de Toren, de Zon en de Friese gemeenten. Een deel werd bestemd voor 140 vluchtelingen in de Republiek, de rest werd via contactpersonen in Frankfurt, Krefeld of Neuwied naar de Palts overgemaakt.

De aanleiding voor de collecte van 1694 was de uitzetting van dopers uit Rheydt in Gulik, die de schuld kregen van een grote dorpsbrand waarbij vijftig huizen en een klooster afbrandden. De keurvorst zette alle dopers gevangen en legde beslag op hun bezittingen. De gevangen weigerden massaal de voorgelegde keuze tussen bekering of executie waarna de keurvorst besloot ze uit te zetten tegen een losgeld van 8000 rijksdaalders. Nog voor Willem III, naast stadhouder-koning ook soeverein van het nabijgelegen Krefeld, te hulp kon komen, kregen de slachtoffers het benodigde bedrag van hun Krefeldse geloofsgenoten.¹¹⁴ De slachtoffers hadden het er levend afgebracht maar zaten zonder geld, huis en inkomen en de meesten vertrokken naar Krefeld of de Republiek. Het Lam & de Toren stuurde dit keer een gedrukte uitschrijving rond, wat een indicatie is van de schaal waarop men deze collecte aanpakte. Collectes vonden plaats in Amsterdam, Friesland en Groningen, bij de Friese Sociëteit van Noord-Holland en de Noord-Hollandse Waterlanders en leverde ruim 50.000 gulden op.¹¹⁵ Vier jaar later (1699) was het geld alweer op waarna de commissie werd opgeheven, naar eigen zeggen omdat de slechte economische omstandigheden geen nieuwe collectes toelieten.¹¹⁶ Vermoedelijk speelde mee dat, dankzij interventies van de Staten-Generaal en Willem III, de vervolging in de Palts in 1697 gestaakt was en de dopers schadeloos waren gesteld.¹¹⁷

Slechts enkele reacties op de eerste brief (april 1690) waarmee de Amsterdamse gemeente hun collega's over de problemen in de Palts informeerde zijn bewaard gebleven.

¹¹³ Bangs, *Transcr.*, d178, d179 (concept), d180 (gedrukt).

¹¹⁴ Blaupot ten Cate, *Gesch Frsl*, 197–198; Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 325–340; Wilhelm Niepoth, 'Rheydt', *GAMEO* <[https://gameo.org/index.php?title=Rheydt_\(Nordrhein-Westfalen,_Germany\)](https://gameo.org/index.php?title=Rheydt_(Nordrhein-Westfalen,_Germany))> [geraadpleegd 23 februari 2020].

¹¹⁵ *CieBuNO*, inv.nr. 1141 stuk 1.

¹¹⁶ Lowry, *Doc-I*, d68, 23 dec 1699. Laat onverlet dat individuele gemeenten soms wel collecteerden.

¹¹⁷ Voor de interventies van de Staten-Generaal: noten 82 en 83. Restitutie doperse bezittingen Bangs, *Transcr.*, d193–198.

Twee daarvan zijn interessant omdat ze inzicht geven in de beweegredenen van de afzenders. De gemeente Den Briel stond positief tegenover het voorstel 'also wij verplicht zijn om elkanders lasten te draegen, en dus te vervullen het gebodt van Cristus [sic]' en ook de Franeker broeders voelden zich verplicht 'wetende dat *in dese liefde plichten het pitt ende kerne van onse godtsdienst bestaet*, ende in het aenstaende oordeel sien wij dat het voornamelicke hier op sal aenkoomen'.¹¹⁸ Liefdadigheid woog dus zwaar mee op de dag des oordeels en geven was dus (ook) in het belang van de gever zelf. Vergelijkbare geefmotieven waren tien jaar eerder ook al gebruikt in een fondsenwervingstoespraak bij de Amsterdamse gemeente voor een collecte voor de Danziger oude Vlamingen in Groot Warder (Pruisen) die getroffen waren door een overstroming van de Weisel.¹¹⁹ De spreker wees 'de waarde broeders en susters' in het publiek op de 'gewoonte die we onderling met andere hebben, wanneer sig swaare noden openbaren' om goed te doen 'aan *alle*, doch aldermeest aende huijsgenoten des geloofs' en benadrukte de steunwaardigheid van de slachtoffers:

En nademaal dese onse verarmde medeleeden goet slag van menschen sijn, die wel eer in goeden doen sittende, selfs ook gastvrij en lief hebbende omtrent haar evennaasten sijn geweest, en dat het vooral ook een god behaaglijke saak is, dat men sijn plichten in sodanigen geval christlijk waarneme en sig getrouwelijk [hiervan] kijjte.¹²⁰

In de uitschrijving van 15 juli 1690 benadrukten de Amsterdammers de hoge nood - die zij inmiddels zelf hadden geverifieerd bij een in de Republiek rondreizende delegatie uit de Palts. Interessanter is dat ze een nieuw argument gebruikten. Hulp aan broeders in nood werd niet alleen ingegeven door de Bijbel maar ook door de 'reeden' (ratio), aldus de uitschrijving.¹²¹

¹¹⁸ *CieBuNO*, inv.nr. 1128 (Den Briel, Franeker) mijn cursivering. Mijn transcriptie van het citaat verschilt iets van Bangs, *Transcr.*, d154 en 157.

¹¹⁹ De Waterlandse gemeente in Leiden haalde voor dit doel in mei 1680 1029 gulden op, L.G. le Poole, *Bijdragen tot de kennis van het kerkelijk leven onder de doopsgezinden ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden* (Leiden 1905) 268.

¹²⁰ *CieBuNO*, inv.nr. 1124 [7 april 1680] (mijn cursivering); datering: De Hoop Scheffer, *Inventaris I*, A199. De aanhef en de tekst geven aanleiding te denken dat dit stuk bedoeld was als een mondelinge voordracht aan de Amsterdamse gemeente.

¹²¹ 'dewijl niet alleen de Heilige Schrift, maar ook de reeden ons leert, dat wij [...] ten hoogsten verpligt zyn malkanders Lasten te helpe draagen', Bangs, *Transcr.*, d160 (net, aan Vlissingen), 161 (klad, 47 gemeenten), beide 15 juli; *CieBuNO*, inv.nr. 1130. In Amsterdam vond de collecte opnieuw plaats op een landelijke dank-

Een vergelijkbare frase vinden we ook in een ‘aen spraeck tot de vergadering’, een ‘fundraising-speech’ die op de collectedag (20 augustus 1690) in de Friese gemeente van Zaandam werd uitgesproken.¹²² De spreker bracht zijn toehoorders bovendien in herinnering dat ze in het verleden ook liefdadigheid betoonden ‘aen persoone en tot sulck saecke, die ons soo nae niet en bestond, als deese’. De bedoeling van deze opmerking was ongetwijfeld de gevers te bewegen tot grotere donaties dan voor vervolgde gereformeerden: confessionele solidariteit ging boven transconfessionele. In de toespraak werd daartoe ook nog een humanitair argument ingezet: men diende ‘de nooden [van] *evenmenschen*, wij swijgen van sulcke die door een christelijcke belijdenis haerer geloofs [...] soo nauw aen ons sijn verbonden, trouwelijk te hulp te coomen’.¹²³

De voorbeelden tonen dat liefdadigheid een *kernwaarde* was van de doperse geloofsbeleving. Uit de brief van 1661 en toespraak van 1690 blijkt bovendien dat die plicht niet alleen geloofsbroeders in nood gold maar *alle* (‘even’)mensen. Dit is in overeenstemming met de uitspraak van Menno Simons dat dopers iedereen in nood - inclusief vreemdelingen en vijanden - dienden te steunen.¹²⁴ Volgens de Amsterdammers was die hulp aan evenmensen bovendien conform de rede. Kortom, er werd een heel palet aan argumenten ingezet om de gevers te bewegen tot gulle donaties: christelijke plicht, doperse leer, humanitaire argumenten, ratio, noodzaak, de steunwaardigheid van de doelgroep, geloofbroederschap en het eigenbelang van de gever. Anders dan in 1672 drong de Vlaamse en Waterlandse gemeente van Haarlem in 1694, ‘[of]schoon onderling verdeelt’, juist aan op samenwerking met de Zon omdat ‘onse eendraght in desen te meer ingang [zou vinden] by onse overheyt door wien men wercken moet’.¹²⁵ De hulp aan buitenlandse geloofsgenoten oversteeg de onderlinge geschillen al in de jaren 1690, nog voor de oprichting van de Commissie.

en vasten- en biddag in verband met het vertrek van Willem III naar Ierland en twee van de Franse legers verloren slagen, Bangs, *Transcr.*, d160; uitschrijving SG: Kist, *Bededagen dl. 2*, 262–264.

¹²² Bangs, *Transcr.*, d168.

¹²³ Ibid. (mijn cursivering).

¹²⁴ Sprunger, ‘Mennonites and sectarian poor relief’, 143–144, noot 24.

¹²⁵ Bangs, *Transcr.*, d190, sept 1694.

Commissie voor Buitenlandsche Nooden: collectes achttiende eeuw

Tussen 1699 en 1710 was er geen centrale commissie voor de hulp aan buitenlandse geloofsgenoten, wel vonden lokale collectes plaats.¹²⁶ Het oplaaien van de vervolgingen in Bern eind 1709 was aanleiding om een nieuwe bovenregionale samenwerking te initiëren. De twee grootste gemeenten van Amsterdam vormden een nieuwe commissie waarin drie leden namens de Zon en vier namens het Lam & de Toren zitting hadden.¹²⁷ In de eerste commissievergadering werd besloten een landelijke vergadering op 24 februari 1710 uit te roepen. Ter voorbereiding werd alvast een 'concept van verantwoording teegens het Bernz placcaat' van 1695 opgesteld, waarmee het, al eerdergenoemde, *Zedige Verantwoording* werd bedoeld.¹²⁸ Opnieuw werd een circulaire brief rondgestuurd waarin de armoede in de Palts en de vervolgingen in Bern als redenen werden opgegeven. Vijfendertig personen afkomstig uit dertien Hollandse plaatsen gaven gehoor aan de oproep (inclusief het organiserende Amsterdamse comité). De vergadering besloot eerst de 'oude restanten' van vorige collectes te gebruiken; uit de op 9 juli opgemaakte eindrekening blijkt dat het om een bedrag van 5.164 gulden ging dat nog in kas was.¹²⁹ Verreweg de meeste aandacht ging echter uit naar het opstarten van een diplomatieke lobby tegen het plakkaat. Men besloot in eerste instantie om langs de geëigende weg, via de stadsbesturen en de Staten van Holland, een rekest in te dienen bij de Staten-Generaal.¹³⁰ Omwille van de snelheid verwezen de Amsterdamse burgemeesters de commissieleden direct door naar de Staten-Generaal, maar waarschijnlijk ook omdat het de buitenlandse betrekkingen betrof.¹³¹

In juli was het resterende collectegeld op, waarna de Amsterdamse commissie in augustus op eigen initiatief een collecte uitschreef door middel van een gedrukte circulaire aan de collega's in het hele land. De begeleidende brief stipuleerde dat de uitschrijving voorafgaand

¹²⁶ Bijv. bij de Waterlanders in 1705: *CieBuNO*, inv.nr. 1150.

¹²⁷ Lowry, *Doc-II*, d4, 12 dec 1709.

¹²⁸ *RJV*, 1, 3–4. Een exemplaar van *Zedige Verantwoording* is ingevoegd in *Ibid.*, na pagina 1. Zie hierboven noot 70.

¹²⁹ Lowry, *Doc-II*, d 47.

¹³⁰ Volgens Toren zouden gemeenten uit stemhebbende steden en uit die met een vertegenwoordiger in het Hof van Holland hun magistraten hierover benaderen, *AHT*, 146.

¹³¹ Voor het verloop van het diplomatieke traject tussen de Republiek en Zwitserland: A. van Gulik, 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgte Zwitsers in 1710 en 1711, dln. II-IV', *DGBo* 49 (1908) 127–155, aldaar 126–147.

aan de collecte aan de gemeente voorgelezen moest worden.¹³² Volgens de uitschrijving was de kas leeg inmiddels leeg, opgegaan aan de in Nijmegen bevrijde Zwitsers, terwijl er nog meer vluchtelingen verwacht werden omdat de diplomatieke interventies op niets waren uitgelopen. De wrede behandeling van de ‘onnosele’ (onschuldige) geloofsgenoten in Bern, hun religieuze standvastigheid en de ellendige oorlogssituatie in de Palts kwamen uitvoerig aan bod. De lezers werden gemaand zich te spiegelen aan de eerste christenen, waarmee werd bedoeld op hun veronderstelde communale levenswijze, en aangemoedigd tot een ‘liberale gift’ met het beroep op Daniëls advies aan Nebukadnezar dat ook bij eerdere collectes (in 1672, 1680) al werd ingezet. De argumentatie was dus vierledig. Ten eerste de reputatie van de slachtoffers (geloofsbroeders, onschuldig, steunwaardig), ten tweede de noodzakelijkheid van de steun. Het derde argument werd in de begeleidende brief nog eens kernachtig samengevat: liefdadigheid was het ‘voornamelijk point van onsen christelijken godsdienst’.¹³³ En, zoals de aanmaning aan Gouda en Utrecht stelde, ‘hier dekt men door de liefde een menigte van eigen sonden en men opent de deur van gods genade waer door wij ten jongsten dagen weder barmhertigheid vinden zullen.’¹³⁴ Het vierde argument was dus het eigenbelang van de gever die met zijn gift zijn kans op genade vergrootte. Desondanks deden niet alle uitgenodigde gemeenten mee aan de collecte.¹³⁵ De uitschrijving gaf geen datum voor de collecte en van een landelijke coördinatie zou wat dat betreft nooit sprake zijn. In het postscriptum werd verzocht de opbrengsten naar Amsterdam over te maken.

De tweede vergadering van de commissie met vertegenwoordigers uit het hele land was op 5 november. Er waren drie agendapunten: het inventariseren van de opbrengst, het opstellen van ‘een reglement tot het bestieren en distribueeren derselver’, waarbij Amsterdam voorstelde om de opbrengsten samen te voegen ‘tot een capitaal’ (een centraal

¹³² De begeleidende brief en een handgeschreven kopie van de uitschrijving: *AHT*, 102–109, 12 aug 1710. De uitschrijving, maar zonder de begeleidende brief, ook bij: Lowry, *Doc-II*, d54.

¹³³ *AHT*, 103.

¹³⁴ Verzoek om de collecte alsnog uit te voeren door het bestuur van klasse 5 aan Utrecht en Gouda *Ibid.*, 184–185, 14 jan 1711.

¹³⁵ Zoals de gemeente Utrecht die, ondanks de herhaalde uitnodigingen, waarschijnlijk niet meedeed. In 1726 werd Utrecht alsnog bij de collectes betrokken, aldus een conceptbrief aan Utrecht van 2 aug 1726, *CieBuNO*, inv.nr. 1071. De klassenvergadering van 10 juli 1726 besloot Utrecht en andere gemeenten die niet onder de klasse-indeling vielen ook een bijdrage te vragen, *CieBuNo Res*, dl 2, 10 juli 1726 (punt 6). Utrecht zou pas in 1733 voor het eerst meedoen aan een collecte, zie Bijlage II.

fonds) en, ten derde, de vestiging van de bevrijde Zwitsers in de Republiek.¹³⁶ Nadat de vergadering op 5 november uitgebreid op de hoogte gesteld was van de stand van zaken stelde de Rotterdamse vertegenwoordiger Hendrik Toren het ongenoegen van zijn kerkenraad met de werkwijze aan de orde.¹³⁷ Deze voelde zich gepasseerd omdat de uitnodiging alleen bedoeld leek voor die gemeenten die al hadden gecollecteerd of op het punt stonden dat te doen. Ernstiger waren de interpretatieverschillen over het mandaat van de Amsterdamse gecommitteerden. De Rotterdammers - daarin gesteund door onder andere Leiden en Haarlem - meenden dat in februari was besloten dat zichzelf, Leiden en Haarlem ook deel uitmaakten van de commissie en dat Amsterdam die voor belangrijke besluiten bijeen zou roepen. De Amsterdammers hadden echter zonder overleg belangrijke beslissingen genomen. Daarom had de Rotterdamse kerkenraad zich in april al gedistantieerd van de belofte van de Amsterdamse gedelegeerden namens 'de mennonijeten deze landen' aan de Staten-Generaal om de kosten van de bevrijde Zwitsers op zich te nemen.¹³⁸ Het eigenmachtig uitschrijven van de collecte was een nieuwe provocatie. Na schorsing van de vergadering omdat de gemoederen te verhit raakten, werd een nieuwe commissie ingesteld van de hiervoor genoemde gemeenten plus Zaandam. De Amsterdamse delegatie kreeg mandaat om de gewone dagelijkse zaken te behartigen, alle andere zaken moesten aan de voltallige commissie worden voorgelegd. Rotterdam, Leiden en Haarlem zegden daarop toe de collecte alsnog uit te voeren.¹³⁹ Nadat dit probleem van tafel was, kon men verder met de andere punten. De vergadering verwierp het voorstel voor een centraal fonds en besloot dat het ingezamelde bedrag (50.000 gulden) in gedeelten zou worden overgemaakt, telkens na een besluit daartoe van de algemene vergadering (Tabel 8).¹⁴⁰ Het restant bleef in de kas van de gemeente die het had ingezameld. Deze gebruikten het namens de commissie, bijvoorbeeld

¹³⁶ Verschillende versies hiervan: Lowry, *Doc-II*, d72 en 73.

¹³⁷ Ondanks de aversie van doopsgezinden tegen een kerkhiërarchie gebruikt de bron de term 'kerkenraad', bijv. *AHT*, 150 en 155, 5 nov 1710-5 nov 1710.

¹³⁸ Het Amsterdamse verweer hiertegen hield in dat er nog voldoende geld resteerde om de vijftig bevrijde dopers te helpen en dat er dus geen 'last' bij de gemeenten kwam, *Ibid.*, 14-16, 6 april. Zie bij noot 78.

¹³⁹ *Ibid.*, 144-160, 5 nov 1710. Dit conflict wordt alleen beschreven door Toren; Vorsterman noteerde alleen het nieuwe mandaat. *Ibid.*, 150-159. Voor een gedetailleerde beschrijving: A. van Gulik, 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgte Zwitsers in 1710 en 171, dl. I', *DGB* 48 (1908) 85-105, aldaar 98-102.

¹⁴⁰ Opbrengst per stad en klasse: *RJV*, 47; per klasse: *CieBuNo Res*, dl 1, 31 aug 1710. Het collectegeld werd in drie delen aan de Amsterdamse gecommitteerden overgemaakt (voor data en bedragen: Tabel 8.). Op 29 maart 1713 was er nog slechts 1964:10:8 gulden over. Zie aantekeningen van Vorsterman en Toren bij betreffende data; de rekeningen dd. 14 oktober 1711, 6 april 1712 en 29 maart 1713: *RJV*, 276-279.

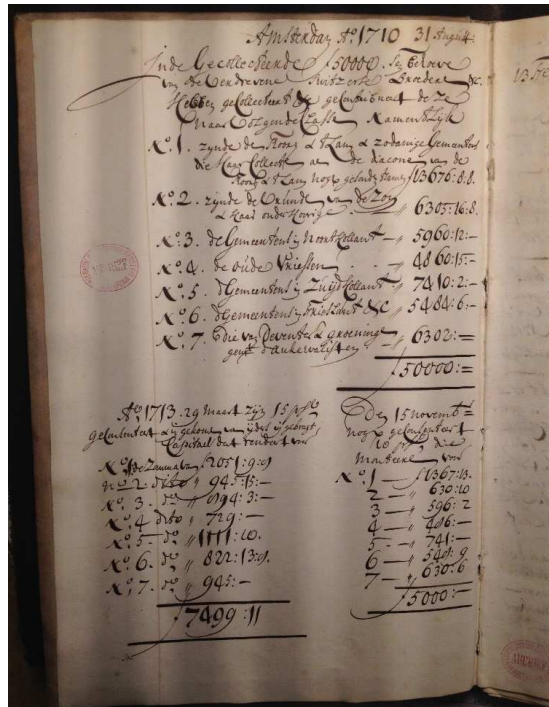
voor vestiging en onderhoud van vluchtelingen binnen hun gemeente. Daarnaast zijn er indicaties dat men dit zag als een noodreserve waaruit men kon lenen voor de eigen armenkas. Om de administratieve afhandeling van het besluit te vergemakkelijken werden de gemeenten in zeven klassen ingedeeld en op 7 januari 1711 werd een 'repartitie' opgesteld.¹⁴¹ Daarmee veranderde de algemene vergadering in een vergadering van klassen en elke klasse werd intern verantwoordelijk voor de oplevering van het gevraagde geld (afb. 15). De repartitie hield in dat van elk van de zeven klassen werd vastgesteld welk percentage van de opgehaalde 50.000 gulden was ingebracht. Deze percentages werden als verdeelsleutel gebruikt wanneer er geld naar de commissie moest worden overgemaakt (Tabel 8). Deze werkwijze is te vergelijken met de verdeelsleutels die gebruikt werden om de Unie te financieren. Dit systeem was in het begin van de Opstand in het leven geroepen om te voorkomen dat gewesten die wel hun aandeel opbrachten niet de dupe werden van gewesten die dat niet (op tijd) deden. Het behoud van lokale zeggenschap lag aan de basis, maar het systeem beoogde een eerlijke verdeling van de lasten zonder daarover steeds eindeloze discussies te hoeven voeren.¹⁴² Dezelfde redenen zullen ook gegolden hebben voor de commissie.

Een voorbeeld van de werkwijze:

Toen op 18 maart 1711 werd besloten 20% van het ingezamelde geld (10.000 gulden) naar de commissie over te maken, betekende dit voor klasse 1, die 27,7% van de totale collecteopbrengst inzamelde, dat zij daarvan 27,7% moest overmaken (2770 gulden). Van de door klasse 1 gecollecteerde 13.676 gulden bleef dus nog bijna 11.000 gulden in de gemeentekassen.

¹⁴¹ Notities vergadering 7 januari: *RJV*, 112–113; *AHT*, 175–180. Voor de repartitie: *Ibid.*, 207. Ook in 1690 werd al gebruik gemaakt van repartities, zij het zonder klasse-indeling. Bijv. bij de collecte van 1695, *CieBuNO*, 1142.

¹⁴² Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (2e druk; Den Haag 1980) 190–191.



Afb. 15 Klasse-indeling, collecte-opbrengst 1710 en de in 1713 op te leveren bedragen. Stadsarchief Amsterdam, SAA VDGA 565 inv.nr. CieBuNo inv.nr. 1005 dl. 1, 31 aug 1710. Foto: auteur.

Drie jaar later was weer geld nodig voor de huisvesting van Zwitsers in Groningen en Deventer en vanwege de uitwijzing van 250 doopsgezinde families uit de Elzas.¹⁴³ De klassenvergadering van 29 maart ging over de opvang van de Elzassers en de financiering daarvan.¹⁴⁴ Tijdens de vergadering werd voorgesteld opnieuw 15 procent 'op te schieten', wat volgens de eindrekening ook gebeurde.¹⁴⁵ Opmerkelijk is dat deze keer besloten werd een percentage op te leveren op basis van de collecte-opbrengst van 1710, dus 7500 gulden, en conform de verdeelsleutel van 1710. Er vond dit keer dus geen centrale collecte-uitschrijving vanuit de commissie plaats, maar we kunnen ervan uitgaan dat lokaal werd gecollecteerd. Een groot verschil is echter dat vooraf de in te brengen som werd bepaald. Deze werkwijze werd

¹⁴³ Uit de eindrekening van de 10% bijdrage van 1713 blijkt dat er nog ruim 1800 gulden in kas was, *CieBuNo Res*, dl 1 [p2]; *AHT*, 243–244.

¹⁴⁴ Aankondiging en uitschrijving vergadering met de reden: *AHT*, 230–233. Verslag vergadering: *Ibid.*, 235–242; *RJV*, 266–268.

¹⁴⁵ Eindrekening 1713: *RJV*, 281.

Tabel 8. Doopsgezinde collectes en bijdragen 1660-1733, in guldens

<i>Amsterdamse commissie voor Zwitserse zaken</i>				
	Collectes		Doel	Opbrengst
1660	Holland		Zwitsers in Elzas	20.000
1672	Lam & Toren			15.466
1673	Friese doopsgezinden		Zwitsers (Bern)	14.383
	Overige doopsgezinden			?
1680	Holland		Duitsland, slachtoffers overstroming Groot-Warder	?
<i>Verenigde commissie voor de Palts</i>				
	Collectes		Doel	Opbrengst
1690	Vijftig gemeenten		Palts & vluchtelingen in de Republiek	30.000
1694	Amsterdam, Friesland, Groningen, Friese Sociëteit Noord-Holland, Noord- Hollandse Waterlanders		Palts & Gulik, vestiging dopers uit Palts in Groningen	50.470
<i>Commissie voor Buitenlandsche Nooden</i>				
Uitschrijving	Collectes en tranches	Vastgestelde bijdrage	Doel	Opbrengst
12-08-1710	Collecte CieBuNo 1710 • 18-03-1711: 20% = 10.000 • 14-10-1711: 30% = 15.000 • 06-04-1712: 50% = 25.000		Zwitsers	50.000
29-03-1713	-	15% (van de 'vorige som' ie. collecte 1710)	Uit Elzas uitgewezen dopers, vestiging Zwitsers (Amish) Groningen en Deventer	7.500
15-11-1713?	-	10% collecte 1710		5.000
11-12-1714	-	'vrijwillige gift' (alle klassen muv. kl.7)	Pools Pruisen	10.400
1-10-1715	-	10% collecte 1710		5.000
6-10-1717	-	15% collecte 1710		7.500
10-07-1726	Collecte CieBuNo 1726 • 10-06-1727: 50% = 15.114 • 02-09-1732: 50% = 15.114		Litouwen, Danzig e.a. buitenlandse noden & na 1732 vestiging dopers in Wageningen	30.362
17-03-1733	Collecte CieBuNo 1733 • 17-03-1733: 50% = 28.239 • 25-05-1735: 50% = 28.239		Vestiging Pruisische dopers in Wageningen en Zeeland	60.770
29-03-1735	Collecte CieBuNo 1735		Danzig e.a. algemene noden	49.656
Totaal CieBuNo (1710-1735):				226.188
Totaal (1660-1735):				> 356.541

Bronnen: 1660: Huizinga, *Stamboek*, 20. 1672: *CieBuNO*, inv.nr. 1116. 1673: *CieBuNO*, inv.nr. 1202, rekening 12 juni 1704 (jaar obv Hoop Scheffer, *Inventaris I*, 1202). 1690: Kühler, 'Dutch Mennonite relief', 88. 1694: *CieBuNO*, inv.nr. 1141 stuk 1. 1710: RJV, 47; *CieBuNO Res* dl 1, 31 aug 1710. 1726: *CieBuNO Res*, dl 3 dd 9 jun. 1733: *CieBuNO* inv.nr. 2294, 26; (56.478 gld volgens *CieBuNO*, inv.nr. 1192.2, 58 dd 17 mei 1734). 1735: *CieBuNO* inv.nr. 2292, 27; (47.473 gld volgens *CieBuNO Res.*, dl4, 380 dd 24 apr 1736).

tussen 1713 en 1717 viermaal gevolgd. In 1714 koos men echter voor een andere aanpak. Dit keer zou elke klasse een 'vrijwillige gift' doneren in plaats van een (verplicht) percentage. De Groningse klasse protesteerde omdat zij een van de bedreigde Pruisische gemeenten al met 1800 gulden had ondersteund, waarna klasse 7 uitgezonderd werd van de vrijwillige gift.¹⁴⁶

Het opbrengen van afgesproken tranches en bijdragen was niet vrijblijvend, klassen en gemeenten die hun aandeel niet op tijd inbrachten werden 'ernstig tot haar pligt' gemaand. Toen de gemeente Alkmaar in 1717 vanwege de veepest niet in staat was aan de verplichting te voldoen, werd van de betreffende klasse verwacht dat deze het tekort zou aanvullen.¹⁴⁷ Een brief aan de gemeente Vlissingen uit 1726 bevestigt dat de bijdragen aan de klasse als geheel werden opgelegd.¹⁴⁸ De werkwijze via de klassen was een opmerkelijk lang leven beschoren. Nadat de klasse-indeling en de repartitie in 1713 werden bevestigd, kwam de werkwijze pas in 1726 weer ter discussie toen opnieuw een collecte nodig was.¹⁴⁹ Waarom men met een vaste verdeelsleutel werkte, blijkt uit een discussie in dat jaar over de nood van geloofsgenoten uit Tilsit in Litouwen.¹⁵⁰ Op de vergadering van 6 mei 1726 ontspon zich een discussie over de vraag hoe men de benodigde 8000 gulden bijeen zou brengen. De Amsterdamse gedelegeerden stelden

dat het nodigh was, dewijl haar gemeene kas ledig was en om de vrinden niet bij elke opkomende noot te [moeten] beschrijven, een versameling van penningen te doen op een algemenen naam en niet alleen voor dese presente noot.¹⁵¹

¹⁴⁶ *CieBuNo Res*, dl1, 11 apr & 14 dec 1714.

¹⁴⁷ *AHT*, 1 okt 1715 (aanmaning Friesland) en 6 okt 1717 (Alkmaar).

¹⁴⁸ Conceptbrief commissie aan Vlissingen (1726) *CieBuNO*, inv.nr. 1073.

¹⁴⁹ *AHT*, 5 nov 1713.

¹⁵⁰ De Tilsitsche dopers waren in de zestiende eeuw vanuit Vlaanderen gemigreerd. Vanaf 1724 werden ze in Pruisen onderdrukt, ondanks een interventie van de Staten-Generaal. Velen vluchtten naar de Danzig en andere plaatsen in Pools-Pruisen waardoor de lokale dopers daar ook in de problemen kwamen. In 1726 kwam er een verzoek om hulp. In 1732 vaardigde de koning een uitzettingsbevel uit. Na een interventie van de Staten-Generaal werd het bevel voor Koningsbergen ingetrokken. *Ibid.*, 272–274, 5 april 1726; Blaupot ten Cate, *Gesch Frsl*, 201–202. De veranderde houding van de koning van Pruisen schreef de Nederlandse gezant toe aan de komst van de lutherse Salzburgers waardoor de dopers niet langer nodig zouden zijn, Brief Van Reede uit Berlijn, 26 juli 1732, *CieBuNO*, inv.nr. 1810.

¹⁵¹ *AHT*, [280-281], 6 mei 1726.

Het voorstel behelsde dus de oprichting van een *algemeen en gecentraliseerd* fonds dat via een collecte initieel gevuld moest worden en waarbij er voortaan geen collectegeld meer achter zou blijven bij de gemeenten. Centralisatie stuitte op bezwaren van Rotterdam, Leiden en Haarlem die de voorkeur hadden voor 'een repartitie gelijk te voren' omdat zij onenigheid vreesden bij het vinden van een 'nette verdeling' en dat 'die vrienden die rijkelijk gekolleteert hadden daardoor dubbelt soude geschat werden'.¹⁵² Het repartitiesysteem beoogde dus inderdaad een gelijke verdeling van lasten. De vrees voor een ongelijke lastenverdeling in 1726 was ongetwijfeld (mede) ingegeven doordat klasse 7 (Deventer en Groningen) een collecte afwees omdat men daar - vanwege de sterfte onder het rundvee en de 'inbreuken' (dijkbreuken) - voor de eigen armen al 20.000 gulden moest zien op te hoesten.¹⁵³ De Groningers 'wetende dat op de ontferminge en't medelijden over de noot onse naasten en de godtvruchtige seer groote belofte van Godt zijn geleght' (eigenbelang gevers) wilden wel naar hun (huidige) 'gering vermogen' bijdragen, maar niet via een collecte.¹⁵⁴ Uiteindelijk gingen de Amsterdammers, na ruggenspraak, overstag en in de vergadering van 10 juli werd besloten alles bij het oude te houden.¹⁵⁵ De werkwijze werd in 1726 dus niet veranderd, ook al neemt men in de literatuur doorgaans aan dat er in dit jaar een permanent centraal fonds werd opgericht.¹⁵⁶ Er was echter geen protest geweest tegen het deel van het voorstel dat suggereerde collectegelden voortaan te bestemmen voor nood in het algemeen in plaats van voor één specifieke doelgroep.

De opbrengst van de collecte in 1726 was 30.362 gulden, ruim meer dan de benodigde som.¹⁵⁷ In 1731 stelden de Amsterdamse gedelegeerden voor het geld dat nog in kas was centraal te beleggen in obligaties op Holland, wat eveneens zou neerkomen op de stichting van een centraal fonds. Dit nieuwe voorstel werd verworpen en opnieuw bleef alles bij het oude, wat bevestigd wordt door (de repartities van) de collecte van 1733. Interessant is de

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Een procentueel hogere bijdrage aan de collecte-opbrengst, door een lagere opbrengst in klasse 7, zou immers leiden tot een hogere quote in de repartities.

¹⁵⁴ AHT, [280]; voor brief uit Groningen dd 30 april en het conceptantwoord van de commissie dd 24 mei 1726: CieBuNO, inv.nr. 1069. Toren had er weinig fiducia in, hij noteerde dat de Groningers nog wel zouden kijken of ze wat bij konden dragen.

¹⁵⁵ Brief Amsterdam aan Rotterdam van 24 mei 1726 AHT, [383-284].

¹⁵⁶ Zie bij noot 44.

¹⁵⁷ CieBuNo Res, dl 3, 9 juni 1727; CieBuNO, inv.nr. 1192.2 f1-2, 11 juni 1727; een iets lager bedrag (30.115:5 gulden) in: Ibid., inv.nr. 1229 [ongedat]. De Groningse gemeenten droegen 1000 gulden bij.

reactie van de gemeente Middelburg op het voorstel: zij stemden in het overschot van 1726 te beleggen in een ‘fonds van passanten en buitenlandsche behoeftigen’, maar dat gold niet voor hun eigen aandeel omdat dat voor een gelijk doel al belegd was.¹⁵⁸ Het probleem was dus niet het beleggen op zich, maar de overheveling van collectegeld naar de commissie. In 1735 deed de commissie nogmaals een poging om de werkwijze te veranderen en de inkomsten te stabiliseren. Ook dit voorstel - voor een jaarlijkse collecte - is waarschijnlijk afgewezen.¹⁵⁹ Wat echter wel veranderde was dat de klasse-indeling vanaf 1727 min of meer werd losgelaten: bij vergaderingen werden niet langer klassen maar specifieke gemeenten uitgenodigd en lang niet altijd dezelfde.¹⁶⁰ Uit de liquidatiestukken blijkt dat de veranderde werkwijze samenhang met de sterke daling van het aantal doopsgezinden in de achttiende eeuw en de gemeentelijke veranderingen als gevolg daarvan. De nieuwe werkwijze zou bij de opheffing van de commissie in 1801 nog voor de nodige problemen zorgen (Bijlage II). Vanaf 1732 werd de vergadering aangeduid als ‘algemene sociëteitsvergadering’.

De laatste collectes, opnieuw voor geloofsgenoten in Pruisen, vonden plaats in 1733 en 1735.¹⁶¹ Aan de allerlaatste collecte deden vier gemeenten niet mee vanwege de behoefte van hun eigen armen.¹⁶² Aardenburg excuseerde zich uit schaamte over de te verwachten lage opbrengst en was bovendien gebelgd omdat ze nooit voor een sociëteitsvergadering was uitgenodigd. De commissie antwoordde daarop dat om reiskosten te besparen maar tien procent van de gemeenten werd uitgenodigd. Aan de Rotterdamse gemeente werd enigszins kordelig teruggeschreven dat haar afwijzing ‘zeer quaad gevolg’ had voor de doopsgezinde sociëteit omdat minvermogende gemeenten dat voorbeeld ‘ligtelijk’ zouden kunnen volgen waardoor de ‘algemeene bandt is te vreesen zal gebrooken worden’ en een eind zou komen aan de onderlinge hulp. Volgens de commissie zou dat de ‘goede geur wech neemen die de doopsgezinden deswegen altoos bij de Hooge overigheijdt en andre gesintheeden gehadt hebben’. Klaarblijkelijk was de commissie anno 1735, na meer dan een halve eeuw te zijn gedoogd, nog altijd bezorgd over reputatieschade.

¹⁵⁸ Amsterdamse voorstel *AHT*, [303-305], 7 april 1731; afwijzing *Ibid.*, [322-323], 20 dec 1731. *CieBuNO*, inv.nr. 1995.

¹⁵⁹ *CieBuNo Res*, dl 4, 29 mrt 1735. Dit punt komt op volgende vergaderingen niet meer aan de orde.

¹⁶⁰ Vanaf vergadering 10 mei 1727, *Ibid.*, dl 3, 12-13.

¹⁶¹ Collectebesluiten: *Ibid.*, dl 3, 17 maart 1733; dl 4, 29 mrt 1735.

¹⁶² Rotterdam, Utrecht, Dordrecht en Aardenburg, *Ibid.*, dl 4, 21 en 23 sept 1735.

Tussen 1735 en de opheffing van het fonds zijn geen nieuwe collectes meer gehouden. Het geld dat resteerde van de collecte van 1735 werd voornamelijk gebruikt voor het onderhoud van de immigrantenkolonies in de Republiek. In 1744, toen vanuit Pruisen weer een verzoek kwam, was de sociëteitsvergadering van 'eenparig gevoelen' dat

het oogmerk waartoe de Societeit is opgerecht niet strekt om buitens 's landts allen geloofsgenooten onderstandt te doen; en wel in 't bijzonder, niet den zoodaanigen, die zich uit eigen verkiezinge elders nederzetten. Maar voornaamelijk, om te hulp te komen zoodaanige geloofsgenooten die om hunnen godtsdienst worden verdreven of kwalijk gehandelt, en door oorlog, duure tijden, watervloeden, brandt en dergelijke droevige gevallen in gebrek en armoede geraakten.¹⁶³

Het doel was volgens de commissie dus alleen die geloofsgenoten te helpen die buiten hun schuld in problemen kwamen en niet degenen die uit eigen beweging uit hun woonplaatsen wegtrrokken; steun was bedoeld voor schuldeloze slachtoffers en niet voor gewone (economische) migranten. Op de laatste vergadering van 23 mei 1758 werd een bijdrage voor het herstel van een kerk in Schladahl bij Danzig afgewezen omdat herbouw van kerken niet tot de taken van de sociëteit hoorde.¹⁶⁴ Daarmee bevestigde men, waarschijnlijk onbewust, het uitgangspunt dat in 1703 al was vastgelegd.¹⁶⁵ Naast deze principiële reden was er ook een meer prozaïsche reden. Inwilliging, vreesde men, zou leiden tot meer verzoeken met desastreuze gevolgen voor de kas terwijl een nieuwe collecte, gezien de 'tegenwoordige omstandigheden des tijds', waarschijnlijk weinig zou opbrengen. De beperkte middelen en de enorme kosten van de vluchtelingenkolonies in Wageningen en Zeeland dwongen de vergadering paal en perk te stellen aan de uitkeringen. Niet verwonderlijk dus dat na 1758 geen algemene vergadering meer bijeengeroepen werd. Nadat er bijna een halve eeuw geen uitkeringen meer waren gedaan, werd in 1801, onder druk van de dreigende nationalisering van de armenfondsen, overgegaan tot de liquidatie van het Fonds voor Buitenlandsche

¹⁶³ Ibid., dl 5, 5 mei 1744. Ook degenen die wegtrrokken uit de kolonie in Wageningen kregen geen verdere steun, Ibid., dl 4, 25 mei 1734.

¹⁶⁴ *CieBuNo Res*, dl 5, 5 mei 1744.

¹⁶⁵ Zie bij noot 41.

Nooden, dat in 1736 alsnog was ontstaan doordat de resterende gelden belegd werden via de Amsterdamse gemeenten (Bijlage II).

We zagen dat de organisatie van transnationale hulp zich ontwikkelde van individuele ad hoc reacties op vervolgingen tot een steeds groter en professioneler wordende hulporganisatie, die bestond uit een dagelijks bestuur in Amsterdam en een permanente commissie die belangrijke beslissingen voorlegden aan een (klasse)vergadering van regionale vertegenwoordigers. Wel beschouwd kwam er in 1710 dus een bijna modern aandoende hulporganisatie tot stand, die niet langer namens 'de Hollandse' dopers sprak maar namens de 'mennonieten van Nederland'. Nadat de problemen met het mandaat waren opgelost, lijken er weinig conflicten meer te zijn geweest.¹⁶⁶ Hoewel de permanente commissie veel meer gemeenten bereikte dan haar voorlopers, bleek bij de liquidatie dat ze er nooit in slaagde alle doopsgezinden in de Republiek bij de samenwerking te betrekken. De zelfstandigheid van de gemeenten, en als gevolg daarvan het vasthouden aan de in 1710 vastgestelde repartitie, stond de vorming van een centraal beheerd fonds lang in de weg. Uiteindelijk kwam een centraal fonds pas in 1736 tot stand, toen er al nauwelijks meer uitkeringen werden gedaan. De problemen met de liquidatie ervan lieten zien dat het loslaten van de klassenstructuur rond 1726 onduidelijkheid creëerde over de beslissingsbevoegdheid. Zelfs de commissieleden wisten in 1801 niet meer precies wat de doelstelling was, aan wie zij verantwoording schuldig waren en wie moest beslissen over de liquidatie.

Grenzen aan de solidariteit

Het collectegeld werd, conform het oorspronkelijke doel, besteed voor het lenigen van buitenlandse noden en ook de vluchtelingenkolonies in de Republiek kostten handenvol geld. Toch stelde de commissie ook grenzen aan de hulp. Afwijzing op principiële gronden trof economische vluchtelingen en groepen die niet als geloofsgenoten erkend werden, zoals de Schwenkvelders en de hernhutters.¹⁶⁷ Zelfs de in 1710 bevrijde Zwitsers waren uitvoerig

¹⁶⁶ Behalve over de 'excessieve' uitgaven van de gemeente Middelburg voor de immigrantenkolonie in Zeeland in de jaren 1734-1735.

¹⁶⁷ De Schwenkvelders uit Silezië, *AHT*, [279-280], 6 mei 1726; Horst, 'Hulp Hutterse broeders'. Over weigering van economische vluchtelingen: Lowry, *Doc-I*, d75, 29 nov 1707.

ondervraagd over hun geloofsopvattingen.¹⁶⁸ Ook de (her)bouw van kerken of het bekostigen van migratie naar Pennsylvania zag de commissie niet als haar taak. Talloos zijn de waarschuwingen om niet naar de Republiek te komen, tenzij men de overtocht naar Amerika zelf kon financieren. Met tijdige hulp probeerde de commissie te voorkomen dat berooide dopers in de Republiek zouden stranden en voor haar rekening zouden komen.¹⁶⁹ De commissie betaalde geen emigraties naar Amerika uit het gecollecteerde geld; hooguit werd in zulke gevallen de terugreis naar het land van herkomst betaald. Dat laat onverlet dat individuele gemeenten, vooral Rotterdam dat zich geconfronteerd zag met de komst van veel migranten, wel degelijk de emigratie naar Amerika steunden.¹⁷⁰ Andere verzoeken werden afgewezen omdat ze als onredelijk of buitensporig werden beschouwd. Zo werd het verzoek doperse vluchtelingen in de Palts te voorzien van huizen, schuren en gereedschap gezien als ‘buyten ’t oogmerk der gevers v[er]mits [dat] hier selfs [in de Republiek], onder onse eygen ledematen niet wert gepractiseert’.¹⁷¹ Het overtreden van de door de commissie opgelegde regels kon zelfs leiden tot het stopzetten van de hulp. Zo trok de commissie de handen af van immigranten die zich al met haar steun op een veilige plek hadden gevestigd, maar bij nader inzien toch liever elders wilden gaan wonen.¹⁷²

Ook de diplomatieke hulp van de commissie kende grenzen. Interessant is in dit kader de discussie op de klassenvergadering van 29 maart 1713 waar overwogen werd of men bij ‘de vredeshandeling’ van Utrecht de ‘vrije oeffening van godsdienst’ voor Duitse doopsgezinden moest bepleiten. Echter de meeste klassen voelden zich daartoe niet gerechtigd omdat de Duitse geloofsgenoten dit de commissie niet hadden gevraagd. Ook speelde mee dat de vergadering de indruk had dat de onderhandelaars ‘int sluijten van de vrede op geen saken betreffende den godtsdienst [...] agt’ wilden geven.¹⁷³ Wat dit voorval aantoont, is dat diplomatieke interventie rationeel werd overwogen: alleen op verzoek van de doelgroep en alleen als er enige kans van slagen was. Een andere, cruciale, grens aan de diplomatieke

¹⁶⁸ J. Brüsewitz, ‘Een opmerkelijke ontmoeting’, *DGBn* 8 (1982) 100–106.

¹⁶⁹ Briefwisseling commissie en de gemeente Rotterdam van 12, 22 en 25 juni 1731, *AHT*, [309-315].

¹⁷⁰ Enkele voorbeelden: *Ibid.*, dl Palts, apr 1717 en 25 jun 1731.

¹⁷¹ Lowry, *Doc-I*, d68, 23 dec 1699.

¹⁷² Enkele voorbeelden: steun aan Zwitsers die in Gorredijk waren gehuisvest en alsnog naar de Palts wilden vertrekken, zag de commissie niet als haar ‘plicht’, *AHT* 29 mrt 1713. Dertig jaar later gold die regel nog altijd: degenen die (zonder goedkeuring) vertrokken uit plaatsen ‘waar ze zijn gezet’ werd onderhoud op kosten van de sociëteit ontzegd, *CieBuNo Res*, dl4, 25 mrt 1734.

¹⁷³ *AHT*, [229-230], 6 apr 1712.

interventies van de commissie was als die de eigen positie in gevaar brachten. Zo dreigde de commissie in 1713 de handen af te trekken van degenen die tegen de gedane beloften toch terugkeerden naar Zwitserland omdat het breken van die belofte een risico vormde voor de goede reputatie van de Nederlandse doopsgezinden. De goede relatie met de eigen overheid ging dus, zoals eerder opgemerkt, boven transnationale solidariteit met geloofsgenoten.

De activiteiten van de Commissie van Buitenlandsche Nooden en haar voorgangers laten zien dat de liefdadigheid zich uitstreckte tot alle doopsgezinde richtingen, zolang de doelgroep als doopsgezind werd erkend. Alleen bij de opvang van immigranten hield men rekening met de geloofsrichting: vestiging vond bij voorkeur plaats in de buurt van gemeenten van dezelfde richting.

Conclusie: gereformeerde en doopsgezinde transnationale solidariteit

Dit hoofdstuk draaide om de vraag welke invloed de gedoogstatus had op de armslag die doopsgezinden hadden bij de organisatie van transnationale solidariteit. Hoe waren zij als gedoogde minderheid toch in staat diplomatieke en financiële hulp te organiseren en waarin verschilde deze van gereformeerde transnationale solidariteit? Daartoe werden de argumenten onderzocht die ingezet werden op het niveau van de overheid en de gevers.

Een opmerkelijke conclusie is dat doopsgezinden, hoewel zij binnen de grenzen van goed burgerschap moesten opereren, meer speelruimte hadden bij het organiseren van transnationale financiële hulp dan gereformeerden. Dopers konden collectes voor hun buitenlandse geloofsgenoten op eigen gezag uitroepen, terwijl bij buitengewone collectes voor gereformeerde doelen altijd overheidstoestemming nodig was. Een pluspunt was ook dat overheden, anders dan bij de gereformeerden, geen greep probeerden te krijgen op de opbrengsten of de besteding van de collectegelden en ook een centraal fonds voor buitenlandse nood niet belemmerden. Een verklaring daarvoor is dat zij ervan uitgingen dat de noodhulp voor de 'rijke' Nederlandse doopsgezinden niet zou beletten om hun financiële verplichtingen, zoals belastingen en armenzorg, na te komen. Vermoedelijk speelde ook mee dat de overheid geen buitenlandpolitieke belangen had bij de toe-eigening van de opbrengsten zoals wel het geval was bij de collectes voor waldenzen en de hugenoten. Een tweede pluspunt was dat overheden immigratie van doopsgezinden toelieten, terwijl de vorige hoofdstukken lieten zien dat ze de komst van kansloze gereformeerden structureel tegenhielden. Vermoedelijk was dat omdat de goede reputatie van de commissie er borg voor

stond dat de doperse immigranten niet ten laste van de publieke armenzorg zouden komen. Een voorbeeld daarvan zagen we in 1710 toen de Amsterdammers namens de Commissie beloofden alle kosten voor de bevrijde Zwitsers op zich te nemen. In 1732 lieten de Zeeuwse Staten alleen Pruisische dopers toe met een garantie van de commissie dat zij de kosten op zich zou nemen mochten de kolonisten of hun afstammelingen in armoede vervallen.¹⁷⁴ Mogelijk hadden de overheden ook de verwachting dat de immigranten zich na verloop van tijd net zo nuttig zouden maken als hun Nederlandse geestverwanten. In elk geval boden het stadsbestuur van Wageningen en de Zeeuwse Staten Litouwse dopers in 1732 gunstige vestigingsvoorwaarden.¹⁷⁵ Toch had de grotere vrijheid van overheidsbemoeienis ook een keerzijde, want doopsgezinden kregen alleen diplomatieke steun voor buitenlandse geloofsgenoten. Doordat overheden doperse collectes niet actief steunden, bleven deze beperkt tot de eigen doperse kringen. Daardoor lukte het de commissie nooit alle doopsgezinde gemeenten bij hun activiteiten en collectes te betrekken.¹⁷⁶

Bij het overtuigen van de gevers gebruikte de commissie in grote lijnen dezelfde argumenten als gangbaar waren bij gereformeerde transnationale hulp: grote nood, de steunwaardigheid van de ontvangers (onschuld, 'een goed slag mensen'), confessionele broederschap, barmhartigheid en het eigenbelang van de gevers bij hun gift. Toch was de manier waarop gevers tot barmhartigheid werden aangezet anders dan bij gereformeerden. Barmhartigheid was de 'pitt ende kerne' van de doopsgezinde leer en geen liefdadigheid maar een religieuze noodzaak voor het zielenheil van de gevers. Bovendien werd de gevers voorgehouden zich te spiegelen aan de gemeenschap van goederen die bij de eerste christenen gebruikelijk was, wat na Münster gold als een religieuze verplichting om bezit te delen met de armen. Dat gold dus ook voor buitenlandse geloofsgenoten. Aan het einde van de zeventiende eeuw kwamen ook andere argumenten op. Zo werden gevers in 1690 niet alleen met religieuze argumenten aangespoord, maar ook vanuit de ratio en de medemenselijkheid. Medemenselijkheid werd overigens al eerder gebruikt, maar in een

¹⁷⁴ *CieBuNO*, inv.nr. 1997. Ook de Zeeuwse doopsgezinden vroegen in 1732 meermaals om een 'garantie van idemniteit' van de commissie voor eventuele kosten, *Ibid.*, inv.nrs. 200 en 2003.

¹⁷⁵ Gulik, *Mislukte kolonisatie*, 7.

¹⁷⁶ In 1726 verzochtte de commissie dat het ondoenlijk was om alle gemeenten afzonderlijk in Zeeland, waar in tegenstelling tot Friesland en Groningen, geen gezamenlijke vereniging bestond, *CieBuNO*, inv.nr. 1072 dd 26 nov 1726.

andere betekenis. In 1661 stelden een aantal Hollandse gemeenten hun hulp aan vervolgte gereformeerden voor als een 'schuldigen plicht aan alle Menschen' in een poging de transconfessionele grens te slechten met de Zwitserse overheden. In 1690 fungeerde het echter als een humanitair argument om de eigen achterban aan te zetten tot doneren.¹⁷⁷

Om civiele overheden te bewegen tot diplomatieke acties voor buitenlandse doopsgezinden was aanvankelijk het goede, loyale burgerschap van de Nederlandse dopers het belangrijkste argument. Dit goede burgerschap was gebaseerd op hun financiële steun aan het vaderland en de publieke armenzorg en op hun transconfessionele solidariteit met vervolgte gereformeerden. Hun loyaliteit bracht de dopers niet alleen gedoogstatus maar ook diplomatieke steun bij verzet tegen buitenlandse dopervervolgingen. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat, anders dan in het buitenlandse discours, burgerschap in binnenlandse context aan argumentatieve waarde verloor naarmate de doopsgezinden maatschappelijk meer geïntegreerd en geaccepteerd raakten. In 1669 werd burgerschap in binnenlandse context nog gebruikt om iets van de overheid gedaan te krijgen. Een kleine twintig jaar later kwam goed burgerschap in een interventieverzoek aan de Staten-Generaal niet meer voor, terwijl transconfessionele solidariteit als bewijs van goed burgerschap van religieuze minderheden juist op dat moment, in de aanloop tot de landelijke waldenzencollecte van 1687 en de toenemende confessionele spanningen, actueel was.¹⁷⁸ Door de toenemende maatschappelijke acceptatie raakte het burgerschapsargument in het binnenlandse discours in onbruik, waarna de nadruk bij het overtuigen van de overheid kwam te liggen op de stichtingsprincipes van de Republiek (vrijheid van geweten en bescherming tegen religievervolgung), die ook in het discours met buitenlandse protestantse regimes verdedigd moesten worden.

Ook al hoefden dopers de eigen overheden niet meer van hun goede burgerschap te overtuigen, toch bleef het behoud van die reputatie tot de religieuze gelijkstelling in 1795 onverkort van belang. Die onverminderde zorg is inherent aan de gedoogstatus en gold niet alleen bij internationale hulpacties maar op alle vlakken van het leven. De kern van een gedoogstatus is immers de onzekerheid ervan, want overheden konden de gedoogstatus

¹⁷⁷ Brief 20 mei 1661, Bangs, *Transcr.*, d66, 664.

¹⁷⁸ Zie hierover hoofdstukken 3 en 4.

immers ook weer intrekken. Dit was niet kenmerkend voor doopsgezinden maar gold voor alle gedoopte gezindten. Ook de Amsterdamse katholiek Jan de Boer, die we hierna nog tegen zullen komen, maakte zich doorlopend zorgen over eventuele gevolgen van recalcitrant katholiek gedrag voor de gedooptstatus.¹⁷⁹ Dit hoofdstuk laat echter zien dat er een belangrijk verschil bestond tussen doopsgezinden en katholieken, de twee grootste gedoopte groepen in de Republiek. De eersten mochten zich organiseren en konden daardoor hun buitenlandse geloofsgenoten helpen. Katholieken kregen daarentegen te maken met allerlei belemmeringen.¹⁸⁰ Toch bleef ook voor doopsgezinden het behoud van hun goede reputatie tot de religieuze gelijkstelling in 1795 onverkort van belang, zo zeer zelfs dat het handhaven ervan belangrijker was dan solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten.

Een laatste punt van verschil tussen doopsgezinden en gereformeerden zit in de wijze waarop zij een beroep deden op de overheid. Voor gereformeerde hulp was de goede reputatie van de slachtoffers een cruciale voorwaarde terwijl overheidssteun voor buitenlandse dopers daarentegen afhankelijk van de goede reputatie van hun Nederlandse pleitbezorgers. Bovendien beriepen gereformeerden zich op de *gereformeerde* identiteit van de Republiek en op het exclusief gereformeerde karakter van het internationale protestantisme terwijl doopsgezinden juist een beroep deden op de *protestantse* identiteit van het vaderland en de inclusiviteit van protestantse solidariteit.

¹⁷⁹ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 234–235.

¹⁸⁰ In Holland werd in 1655 het verbod op begunstiging van katholieke instellingen herbevestigd. Daardoor bleef katholieke armenzorg lang een zaak van particuliere liefdadigheid, Spaans, 'Curatele', 111. Ook over transnationale hulp maakten de autoriteiten zich zorgen. Zo werd een gearresteerde Haarlemse priester in 1731 herhaaldelijk gevraagd of er ook katholiek collectegeld naar katholieke landen werd gestuurd, *NHA 3993 inv.nr. 65*.